

Naam	R. Litjens
Studentnummer	0725773
Opleiding	Creatieve Therapie Drama
Instelling	Hogeschool Zuyd Heerlen, Faculteit Gezondheid en Zorg
Begeleider	Jaap Welten
Datum	01 – 06 – 2011

The Never Dying Story

...Hoe verhalen en symbolen kunnen bijdragen aan de dramatherapeutische behandeling van een kind met gecompliceerde rouwverwerkingsproblematiek...

*“A child can soar like a bird to experience a freedom
she’ll never know or a child can become death itself
in order to face her darkest fears”*

(Bouzoukis, 2001)

Inhoudsopgave

Voorwoord.....	4
Inleiding.....	5
Hoofdstuk 1 Probleemstelling, vraagstelling en doelstelling.....	6
Inleiding.....	6
1.1 Probleemstelling.....	6
1.2 Achtergrondinformatie met betrekking tot de probleemstelling.....	7
1.2.1 Rouwen als natuurlijk proces.....	7
1.2.2 Kinderen en rouw.....	7
1.2.3 Verliesverwerking bij kinderen vanuit de leeftijds-/ontwikkelingsfase.....	8
1.3 Begrippenlijst.....	9
1.4 Vraagstelling.....	10
1.4.1 Hoofdvraag.....	10
1.4.2 Subvragen.....	10
1.5 Doelstelling.....	11
1.6 Relevantie.....	11
Hoofdstuk 2 Onderzoeksopzet.....	12
Inleiding.....	12
2.1 Onderzoekstype.....	12
2.2 Onderzoeksmethode.....	12
2.2.1 Kwalitatief onderzoek.....	12
2.2.2 Grounded Theory.....	13
2.2.3 De case-study.....	14
2.3 Dataverzamelmethode.....	14
2.4 Dataverzamelingstechnieken.....	15
2.4.1 Dataonderzoek casusmateriaal.....	15
2.4.2 Interviews.....	15
2.4.3 Literatuuronderzoek.....	16
2.5 Data-analyse.....	17
2.5.1 Datapreparatie.....	17
2.5.2 Analyseren vanuit de Grounded Theory.....	17
2.5.3 Kwaliteitscriteria.....	20
Hoofdstuk 3 Resultaten.....	22
Inleiding.....	22
3.1 Beschrijving van de kerncategorieën als resultaat van de data-analyse.....	22
3.1.1 Distantie.....	22
3.1.2 Dramatische expressie.....	23
3.1.3 Persoonlijke connectie met het verhaal en het symbool.....	24
3.2 De kerncategorieën in een schematisch overzicht.....	26
3.3 De resultaten verkregen door de beschreven data-analyse.....	27

Hoofdstuk 4	Discussie.....	30
	Inleiding.....	30
4.1	Beantwoording van de vraagstelling.....	30
	4.1.1 Beantwoording van de hoofdvraag.....	30
	4.1.2 Beantwoording van de subvragen.....	30
4.2	Analyse van de behaalde resultaten.....	31
4.3	Sterkte/zwakte analyse.....	32
	4.3.1 Sterke punten.....	32
	4.3.2 Zwakke punten.....	33
	4.3.3 Aanbevelingen voor de beroepspraktijk, beroepsontwikkeling en vervolgonderzoek.....	33
4.4	Verklaring en interpretatie van de resultaten.....	34
	4.4.1 Verhalen en symbolen.....	34
	4.4.2 Het kind met gecompliceerde rouw en verhalen en symbolen.....	35
	4.4.3 De resultaten gekoppeld aan de kernprocessen van Jones.....	36
	4.4.4 De resultaten gekoppeld aan elementen uit het analoge procesmodel van Smeijsters.....	40
4.5	De resultaten geïntegreerd in het nieuwe werkmodel.....	41
	4.5.1 Het oude werkmodel.....	41
	4.5.2 Het nieuwe werkmodel.....	41
4.6	Vergelijking van het oude en het nieuwe werkmodel.....	44
Hoofdstuk 5	Samenvatting.....	46
Literatuuropgave.....		47
Bijlage 1	Topiclist.....	49
Bijlage 2	Uitwerking resultaten naar aanleiding van de interviews.....	51

Voorwoord

Een ouder verliezen. Voor veel kinderen is dit het ergste wat hen kan overkomen. Hun wereld staat totaal op z'n kop. Er komt dan ook van alles op hen af wanneer zij geconfronteerd worden met de dood van een moeder of een vader. Veel kinderen leren hier op een goede manier mee om te gaan. Zij kunnen de rouw na verloop van tijd integreren in een nieuw leven waar de ouder die is overleden niet meer bij aanwezig is. Ze kunnen doorgaan met kind zijn. Er zijn echter ook kinderen die niet kunnen omgaan met de complexe gevoelens en ervaringen die een rouwproces kunnen veroorzaken.

Tijdens mijn stageperiode bij Buro van Roosmalen te Venlo kwam ik in contact met een jongen van acht jaar, wiens vader zelfmoord pleegde toen de jongen zeven jaar was. Ook hij kon niet goed omgaan met het verlies en het verdriet en de boosheid die door dit verlies werden veroorzaakt. Na eerst een poosje samen met mijn stagebegeleidster de therapieën te hebben verzorgd, mocht ik na verloop van tijd zelf met de jongen aan de slag. De behandeling was in eerste instantie gericht op het leren omgaan met woede uitbarstingen. Ik merkte echter dat er onder dit gevoel, een dieperliggende emotie schuilging die alles te maken had met de dood van de vader van de cliënt. Ik besloot in samenspraak met mijn stagebegeleidster, om de behandeling te richten op het omgaan met deze gevoelens en te werken aan de rouw. Ik zette tijdens een van de sessies een symbolische werkvorm in, zodat de jongen op een veilige manier contact kon maken met gevoelens en ervaringen omtrent het overlijden van zijn vader. Terwijl de jongen het normaal erg lastig vond om hierover te praten, lukte het hem om door middel van het schrijven van een symbolisch fantasieverhaal uiting te geven aan datgene wat hij lastig vond om te vertellen. Het verhaal was fantasieerijk, maar sneed tegelijkertijd de kern: de verdrietige waarheid en de daarmee gepaard gaande kwetsbaarheid van dit kind.

Dit voorval uit de praktijk heeft mij ontzettend geboeid en geïnspireerd om onderzoek te doen naar de manier waarop symbolen en verhalen het kind kunnen helpen. Het werken met kinderen heeft mij vanaf het begin van de opleiding geboeid, daar de speelsheid van het kind ontzettend past bij de manier waarop ik het medium drama in wil zetten als professional. Drama is spel, en het kind speelt!

Dit voorwoord is geschikt om een aantal mensen te bedanken. Ik wil ten eerste alle respondenten bedanken, dat zij de tijd hebben genomen om mij te helpen bij het vervaardigen van deze scriptie. Ik zie het als een niet vanzelfsprekend feit, dat alle respondenten voordurend bereid waren om mijn bevindingen te controleren en te voorzien van feedback. Ik ben ervan overtuigd dat dit de resultaten van mijn onderzoek op een positieve wijze beïnvloed heeft. Bovendien hebben de respondenten mij met hun kennis en ervaring ontzettend geïnspireerd en gemotiveerd om deze scriptie op een succesvolle manier te kunnen afronden en om me in de toekomst nog meer te verdiepen in de manier waarop dramatherapie ingezet kan worden bij kinderen met rouwverwerkingsproblematiek.

Ook wil ik mijn scriptiebegeleider Jaap bedanken. Dankzij zijn wijsheid, kritische blik, ervaring, dramatherapeutische deskundigheid en vertrouwen in mij als onderzoeker en toekomstig dramatherapeut, heb ik mijn scriptie absoluut naar een hoger niveau kunnen tillen.

Een laatste speciale dank gaat uit naar mijn allerliefste klasgenoten: Annika, Stijn, Marijke, Leonie, Renske, Ayke, Eva, Sabine en Elza. Zij hebben mij gedurende de afgelopen vier dramatherapeutische jaren ontzettend gesteund. Dit heeft mij een bont stel vrienden opgeleverd, die ik in tijden van nood altijd kon en kan raadplegen voor een dramatherapeutisch steuntje in de rug. We zijn met z'n allen door een groeiproces gedaan, waaruit een stel prachtige en unieke dramatherapeuten zijn ontstaan.

Deze scriptie beschouw ik als een afronding van een groeiproces en als de start van een nieuw begin, hopelijk met veel drama! Veel leesplezier toegewenst!

Ruby Litjens, juni 2011

Inleiding

Deze scriptie is een beschrijving van het onderzoek dat gedaan is in het vierde jaar van de opleiding creatieve therapie drama. De scriptie bestaat uit een aantal onderdelen die de manier waarop het onderzoek tot stand is gekomen en de resultaten hiervan beschrijven en beargumenteren. Hieronder worden kort de hoofdstukken beschreven om een overzicht te geven van de manier waarop de scriptie is opgebouwd.

Hoofdstuk 1 is een beschrijving van de probleemstelling, gebaseerd op praktijkervaringen. De onderzoeker gaat hierbij in op de motivatie voor het onderzoek naar aanleiding van deze praktijkervaringen. Hiernaast komen de vraagstelling en doelstellingen aan bod. De onderzoeker gaat tevens in op de relevantie van dit onderzoek voor de beroepspraktijk en de belangrijkste begrippen worden uitgelegd en verhelderd.

Hoofdstuk 2 is een omschrijving van de manier waarop het onderzoek is opgezet. De onderzoeker beargumenteert waarom gekozen is voor het kwalitatieve en verklarende onderzoek. De onderzoeker legt tevens uit en motiveert welke onderzoeksmethoden en –technieken gebruikt zijn.

Hoofdstuk 3 is een uitwerking van de resultaten naar aanleiding van het verrichte onderzoek. De onderzoeker gaat in op verbanden en samenhang met betrekking tot de behaalde resultaten.

Hoofdstuk 4 is een terugkoppeling naar de vraagstelling en de case, waarbij de onderzoeker dieper ingaat op de verklaring en interpretatie van de resultaten van het onderzoek. De onderzoeker maakt hierbij gebruik van ondersteunende literatuur. De behaalde resultaten worden in dit hoofdstuk geanalyseerd en er worden tevens aanbevelingen voor vervolgonderzoek gedaan naar de praktijk. Het nieuwe werkmodel wordt gepresenteerd en dit wordt vergeleken met het oude werkmodel.

Hoofdstuk 5 is een samenvatting van het onderzoek. De probleem- en vraagstelling, de onderzoeksopzet, de onderzoeksresultaten en de conclusies worden in het kort nog eens omschreven.

Hoofdstuk 1 Probleemstelling, vraagstelling en doelstelling

Inleiding

In dit hoofdstuk wordt de problematiek waar dit onderzoek op gebaseerd is beschreven en gekoppeld aan reeds aanwezige literatuur. Dit vormt de basis voor het onderzoek. De uitwerking en koppeling naar de reeds aanwezige literatuur kunt u vinden in paragraaf 1.1. Hier wordt tevens de case die de aanleiding vormt voor het onderzoek beschreven. In paragraaf 1.2 vindt u een uitwerking van de literatuur met betrekking tot de probleemstelling. De belangrijkste begrippen naar aanleiding van de probleemstelling worden uitgewerkt in paragraaf 1.3. In paragraaf 1.4 vindt u de vraagstelling, voortkomende uit de probleemstelling en gevormd op basis van de belangrijkste begrippen uit de begrippenlijst. Naast de hoofdvraag, worden in deze paragraaf tevens een aantal belangrijke subvragen gesteld. De vraagstelling, bestaande uit de hoofdvraag en de subvragen, vormt de rode draad van het onderzoek. Paragraaf 1.5 is een uitwerking van de doelstellingen waarbij de onderzoeker beschrijft wat de beweegredenen van het onderzoek zijn. De relevantie voor de beroepspraktijk wordt uitgewerkt in paragraaf 1.6.

1.1 Probleemstelling

De case

De case waar dit onderzoek op gebaseerd is, gaat uit van een cliënt die te maken heeft gehad met het verliezen van een dierbare. Tijdens de derde fase van de opleiding, waarbij de onderzoeker stage heeft gelopen bij Buro van Roosmalen te Venlo, is de onderzoeker in contact gekomen met een jongen van acht die op jonge leeftijd te maken heeft gekregen met het verliezen van een dierbare uit de primaire steungroep, namelijk zijn vader. Op zevenjarige leeftijd, pleegde de vader van deze cliënt zelfmoord. De jongen kon niet goed met zijn gevoelens omgaan, werd vaak boos en uitte deze boosheid vaak op een impulsieve, agressieve en onaangepaste manier die niet prettig was voor anderen en zichzelf. Tijdens de therapie bemerkte de onderzoeker dat een gedeelte van deze boosheid voortkwam uit de gevoelens, ervaringen en gedachten omtrent het verlies van zijn vader. Naast gewerkt te hebben aan het gedragsmatige gedeelte, zoals het omgaan met gevoelens van boosheid in sociale context, heeft de onderzoeker ook gewerkt aan het verwerken van de rouw. Het toelaten en uiten van kwetsbare gevoelens en ervaringen rondom het overlijden van zijn vader bleek voor deze jongen erg lastig te zijn. De onderzoeker bemerkte dat het op een symbolische manier benaderen van de jongen en zijn problematiek, hielp bij het in contact komen met dieperliggende gevoelens, ervaringen en gedachten omtrent de dood van zijn vader. Niet alleen het toelaten van gevoelens was een probleem, ook het uiten van de gevoelens bleek lastig te zijn voor de jongen. Dit had enerzijds te maken met zijn onwil om hierover te spreken. Anderzijds rees bij de onderzoeker het vermoeden dat hier ook een verband lag met de ontwikkelingsleeftijd van het kind en het onvermogen om concrete woorden te vinden voor datgene wat zich gevoelsmatig en op ervaringsniveau rondom de rouw afspeelde. Een concrete aanwijzing hiervoor was dat de jongen zelf heel letterlijk en expliciet aangaf, dat hij vaak van alles beleefde, maar dit niet goed onder woorden kon brengen.

Tijdens een van de laatste sessies, waarbij de onderzoeker verhalen inzette om de dood van de vader van de cliënt op een symbolische manier te benaderen, heeft de jongen zelf een fantasieverhaal geschreven. Het uitgangspunt was een aantal concrete woorden, die hij van te voren op had geschreven en te maken had met het woord "papa". De onderzoeker gaf de cliënt de opdracht om de vier belangrijkste woorden te kiezen en hier een verhaaltje van te maken. Terwijl de jongen het normaliter erg lastig vond om over zijn vader te praten en in hoge mate ontwijkend en vermijdend gedrag vertoonde bij het aansnijden van een moeilijk onderwerp of gevoelens van verdriet of angst, lukte het hem om een verhaal te schrijven over de dood middels de woorden die hij had uitgekozen.

In de praktijk, uit persoonlijke ervaringen met deze cliënt, is het de onderzoeker opgevallen dat symboliek een middel kan zijn om kwetsbare gevoelens te benaderen en te uiten. Symboliek, verhalen, beelden, fantasie zijn een erg belangrijk onderdeel bij het werken met verhalen. Symbolen (in de vorm van rituelen) worden bovendien vaak ingezet bij speciale gebeurtenissen en belangrijke fasen in het leven als geboorte en sterfte (Cleven, 2004). Cleven geeft in haar boek *In Scène* een mooie omschrijving van het nut van verhalen en symboliek: *"verhalen werken als balsem op zere wonden, als waarschuwing voor gevaar en heftige emoties kunnen een plaats krijgen. Verhalen willen*

de luisteraar beroeren om zodoende te komen tot een catharsis, een helende werking tot herstel” (Cleven, 2004, p. 60).

In de praktijk heeft de onderzoeker aldus gemerkt dat symbolen en verhalen een belangrijke ondersteunende factor vormden tijdens de therapie voor de cliënt waarmee op dramatherapeutisch niveau werd gewerkt, bij het uiten van gevoelens, gedachten en ervaringen omtrent de dood van de vader van de cliënt. Het voorbeeld uit de praktijk heeft de onderzoeker erg nieuwsgierig gemaakt naar de verbanden tussen symboliek, verhalen en gecompliceerde rouwverwerkingsproblematiek. Omdat de onderzoeker tijdens het werken met deze cliënt ook gemerkt heeft dat het verbaal uiting geven aan gevoelens en ervaringen omtrent de dood van vader een probleem was, ontstond tevens de nieuwsgierigheid naar het onderzoeken van verbanden. Het gaat hierbij om verbanden tussen het symbolisch en non-verbaal uiting geven aan gevoelens door een kind en de ontwikkelingsleeftijd. De onderzoeker is ontzettend geboeid geraakt om verder onderzoek te doen naar wat de mogelijkheden zijn van het werken met verhalen en de waarde van symboliek die daarmee gepaard gaat bij het werken met een kind met gecompliceerde rouwverwerkingsproblematiek.

1.2 Achtergrondinformatie met betrekking tot de probleemstelling

1.2.1 Rouwen als natuurlijk proces

Ieder mens komt vroeg of laat in aanraking met verlies. Het verliezen van een dierbare is een zeer ingrijpende gebeurtenis. Een overlijden leidt meestal tot vele reacties, die benoemd worden met de term ‘rouw’. Rouw kan opgevat worden als het geheel van reacties dat optreedt na een verlies van een persoon met wie een betekenisvolle relatie bestond (www.rouw.nl). Rigter (2002, p. 393) voegt hieraan toe dat rouw een normale reactie op een verliesverwerking is. Van den Bout & Van der Veen (1998, p. 22) omschrijven een aantal van deze reacties. Zij noemen deze reacties “universele negatieve reacties”. Hieronder vallen verdoving, verdriet, somberheid, angst en kwaadheid. Bij normale rouw vindt er na enige tijd berusting plaats, is het verlies verwerkt en heeft het een plek gekregen.

Onderzoek (Shear, 2011, p. 104) onder volwassenen naar de opname van de gecompliceerde rouwverwerkingsstoornis in de nieuwe DSM V, de opvolger van de DSM IV, bevestigt dat bij normale rouw na verloop van tijd de symptomen verminderen. De onderzoekers hebben zich hierbij onder andere gericht op de verschijnselen bij normale rouw. De uitkomsten van dit onderzoek tonen tevens aan, dat de intensiteit van de rouw en de duur van de rouw afhankelijk zijn van een aantal factoren: de band met de overledene en de omstandigheden van het verlies of de persoon die men verloren heeft (leeftijd van de overledene, de manier van overlijden). Hoewel de manier waarop volwassenen en kinderen rouwen verschilt, zijn ook kinderen tijdens het rouwproces afhankelijk van een aantal factoren. In de volgende paragraaf, ‘1.2.2 Kinderen en rouw’, komt de onderzoeker hierop terug.

De Amerikaanse rouwdeskundige William Worden (<http://bereavement.org>) is van mening dat rouwen geen passief proces is. Hij sluit hierbij aan op de visie van Freud, die sprak over ‘trauerarbeit’ (rouwarbeit). Van den Bout & Van der Veen (1998, p. 24) leggen uit dat hiermee bedoeld wordt dat door het verlies door te werken, de nabestaande los kan komen van de overledene en uiteindelijk daardoor nieuwe intieme banden met anderen kan aangaan. Om de manier waarop men een rouwproces doorloopt te beschrijven en te verklaren, heeft Worden een aantal rouwtaken opgesteld. Om tot verwerking te komen, dienen deze taken doorlopen te worden. De vier rouwtaken volgens Worden zijn:

1. Het aanvaarden van de realiteit van het verlies;
2. Het doorleven van de pijn en het verdriet;
3. Het aanpassen aan een nieuw leven waarin de overledene niet meer aanwezig is;
4. De overledene emotioneel een plaats geven en het oppakken van de draad van het leven.

1.2.2 Kinderen en rouw

Kinderen rouwen, net als volwassenen. In Nederland zijn er jaarlijks ruim vijfduizend mensen jonger dan achttien jaar waarvan een ouder overlijdt en ongeveer tweeduizend van wie een broer of zus overlijdt (Van den Bout & Van der Veen, 1998, p. 91). Het rouwproces van kinderen loopt anders dan dat van volwassenen. Kinderen kunnen het ene moment heftige gevoelens beleven, terwijl zij het andere moment nergens last van lijken te hebben. Volgens Van den Bout & Van der Veen (1998, p. 91) dienen kinderen dezelfde rouwtaken te volbrengen als volwassenen. Echter, de uitdrukking die

kinderen geven aan het verlies van een dierbare is in meerdere opzichten anders dan de manier waarop volwassenen dit doen. In paragraaf '1.1.2 Rouwen als natuurlijk proces' benoemde de onderzoeker reeds dat Shear (2011), aantoonde dat de intensiteit en duur van de rouw afhankelijk zijn van een aantal factoren. Van den Bout & Van der Veen (1998, p. 92) beschrijven dat ook kinderen tijdens hun rouwproces afhankelijk zijn van een aantal factoren die de verliesverwerking beïnvloeden. Deze factoren zijn:

- De relatie tot de overledene;
- De aard van de gehechtheid;
- De communicatie in het gezin;
- De mogelijkheden om zich te kunnen voorbereiden op het verlies;
- De betrokkenheid bij het overlijden en de uitvaart;
- De wijze van overlijden;
- Het verleden;
- De persoonlijkheid;
- De sociale context;
- Bijkomende spanningen.

Van den Bout & Van der Veen (1998, p. 93) geven aan de hand van de rouwtaken van Worden het rouwproces van kinderen weer:

- *Het verlies aanvaarden.* Van den Bout & Van der Veen (1998, p. 93) benoemen dat het aanvaarden van verlies voor kinderen een proces is dat veel tijd nodig heeft. Tijd om te beseffen dat de dood voor altijd is en om echt te kunnen ervaren wat de dood nu precies is. Hierbij is het aanwezig zijn bij het overlijden en de uitvaart van belang, om het begrip en de aanvaarding omtrent het verlies van de dierbare te kunnen vergroten;
- *Het verwerken van de pijn.* "Kinderen reageren direct op wat ze voelen, maar kunnen niet altijd het 'hoe' en 'waarom' verwoorden", aldus Van den Bout & Van der Veen (1998, p. 94). Ook kan het voor kinderen lastig zijn om gevoelens van rouw te herkennen. Kinderen hebben niet altijd de behoefte om hun gevoelens te delen met anderen, zoals overgebleven gezinsleden. Van den Bout & Van der Veen (1998, p. 94) benoemen net als Heemstra-Hendriksen (2006, p. 42) dat kinderen gevoelens voor zichzelf kunnen houden om de overgebleven ouder te ontlasten.
- *Het aanpassen aan een leven zonder de overledene.* Het aanpassen aan de nieuwe situatie hangt voor een groot gedeelte af van of de overgebleven gezinsleden in staat zijn om tot nieuw evenwicht te komen. Voor het aanleren van coping-strategieën is het kind afhankelijk van de ouder(s).
- *De overledene emotioneel een plaats geven en het oppakken van de draad van het leven.* Kinderen kunnen het 'een plekje geven' van de dood van een gezinslid heel letterlijk nemen. Bijvoorbeeld door op hun kamer een speciaal plekje in te richten voor de overleden persoon. Veel kinderen maken zelf een wereld waarin hun dierbaren voort kunnen bestaan, als er niet vanuit een geloofsrichting een kader wordt aangebracht voor een hiernamaals. Denk hierbij aan bijvoorbeeld: mama is een ster in de hemel, papa is bij de zon. "In het verwerken kan het contact met ouders in het bijzonder een belangrijke functie hebben: kernmomenten, essentiële gebeurtenissen, herinneringen omtrent de overledene worden gedeeld met de acceptatie, toestemming en bevestiging van de omgeving" (Van den Bout & Van der Veen, 1998, p. 96).

1.2.3 Verliesverwerking bij kinderen vanuit de leeftijds-/ontwikkelingsfase

Met betrekking tot de ontwikkelingspsychologie wordt globaal een driedeling gemaakt in verschillende leeftijdperiodes: nul tot zes jaar, zes jaar tot twaalf jaar en twaalf jaar tot achttien jaar (Heemstra-Hendriksen, 2006, p.1). De onderzoeker zal kort de ontwikkeling van kinderen van nul tot zes jaar en twaalf tot achttien jaar uitwerken. Er wordt dieper ingegaan op de ontwikkeling van kinderen tussen zes en twaalf jaar, daar de cliënt uit de case tot deze leeftijdscategorie behoort. Fiddelaers-Jaspers (2005, p. 57) benoemt dat het belangrijk is om bij deze indeling rekening te houden met de ontwikkeling en ervaringen van het individuele kind. De indeling in leeftijdscategorieën is in die zin globaal te noemen.

Hele jonge kinderen, tot en met ongeveer drie jaar, hebben nog geen echt besef van de dood. Het onderscheid tussen levende en niet-levende dingen kennen zij niet. Wel kan een baby of een peuter merken dat er dingen veranderen in het contact. Een jong kind kan dit bijvoorbeeld merken aan de spierspanning. Kinderen slaan ervaringen op in hun lijf. Zeker wanneer er nog geen woorden beschikbaar zijn, hebben zij slechts hun lijf om mee te reageren. Kinderen van vier tot zes jaar kennen het verschil tussen de begrippen leven en dood, maar weten nog niet precies wat het inhoudt. Ze

begrijpen het definitieve karakter van dood zijn nog niet. De dood betekent voor hen iets tijdelijks, een soort slaap (Fiddelaers-Jaspers, 2005, p. 57-63).

In de leeftijd van zes tot twaalf jaar ervaart het kind bij de dood een duidelijk verlies, wat zich uit in waarneembaar gedrag. Algemeen geldend binnen deze leeftijdscategorie (in de volgende alinea gaat de onderzoeker dieper in op leeftijdscategorieën binnen dit cluster) is dat boosheid, wanhoop en verdriet gevoelens zijn die kinderen kunnen ervaren wanneer zij een dierbare verliezen. Ook kan het overlijden van een ouder zich uiten in woede ten opzichte van de overgebleven ouder. Bij het overlijden van een naaste kan het kind schuldgevoelens ervaren. Deze kunnen vooral ontstaan wanneer het kind betrokken is geweest bij situaties of conflicten met de overledene. Een ander voorkomend fenomeen dat passend is bij de ontwikkeling van kinderen in de leeftijd van zes tot twaalf jaar is de loyaliteitstheorie, ontwikkeld door Boszormenyi-Nagy. Dit wordt door Heemstra-Hendriksen (2006, p. 42) uitgelegd als het verschijnsel waarbij het kind wil dat de overgebleven ouder zo snel mogelijk weer sterk wordt na het verlies van een partner. Het kind wil de ouder daarom niet lastigvallen met zijn eigen verdriet en kan daardoor sterk aangepast gedrag vertonen. De eigen gevoelens komen in een latere periode pas aan bod.

Fiddelaers-Jaspers (2005, p. 63-66) en Heemstra-Hendriksen (2006, p. 41) brengen binnen de leeftijdscategorie zes tot twaalf een opnieuw een genuanceerdere leeftijdsverdeling aan. Een kind van zes of zeven jaar, rouwt immers anders dan een elf- of twaalfjarige. Fiddelaers-Jaspers (2005, p. 63-66) legt uit dat vanaf zes jaar, het besef begint te komen dat de dood onomkeerbaar is. De onvermijdelijkheid ervan en het besef dat het iedereen zal overkomen, begrijpen kinderen van deze leeftijd echter nog niet goed. Kinderen kunnen nog maar moeilijk begrijpen wat zo'n definitief einde inhoudt. Er ontstaan gevoelsmatige veranderingen bij het kind, door het alsmaar toenemende besef dat ook dierbaren dood kunnen gaan. Dit is erg verwarrend voor kinderen en het maakt hen angstig. Vanaf een jaar of zes/zeven kunnen kinderen fantasie en realiteit onderscheiden en stappen kinderen over naar het concrete denkniveau. Kinderen proberen te begrijpen wat de betekenis is van 'dood zijn' door allerlei vragen te stellen. Ze zijn erg kwetsbaar omdat er enerzijds steeds meer begrip ontstaat omtrent de dood, maar anderzijds nog niet in staat zijn om met alle implicaties om te gaan.

Tussen negen en twaalf jaar weten kinderen dat alles wat leeft, dieren, mensen en planten, ook doodgaat. Veel kinderen rond een jaar of tien zijn erg nieuwsgierig wanneer zij met de dood worden geconfronteerd. Kinderen van deze leeftijd zijn minder afhankelijk van volwassenen en willen dan ook niet altijd om aandacht vragen voor hun verdriet. Vaak proberen zij er zelf mee om te gaan. Enerzijds om niet kinderachtig gevonden te worden, anderzijds om de ouder te ontlasten zoals Heemstra-Hendriksen (2006, p. 42) omschrijft als de loyaliteitstheorie. Als kinderen twaalf jaar zijn is de onvermijdelijkheid en de universaliteit tot hen doorgedrongen. De cognitieve vaardigheden zijn zo ver ontwikkeld dat de dood gezien kan worden als het onvermijdelijke einde van het leven. Echter is de persoonlijke en emotionele afstand nog groot: "het kan iedereen overkomen, behalve mensen in hun omgeving" (Fiddelaers-Jaspers, 2005, p. 66). Vanaf twaalf jaar zullen kinderen door sociale verwachtingen steeds meer volwassen reacties vertonen.

1.3 Begrippenlijst

- Analogie: datgene wat binnen het doen-alsof spel ervaren wordt en waarvan de speler weet dat het niet werkelijk is, kan in de ervaring echt gevoeld worden. Het gaat hierbij om de combinatie van niet-werkelijke gebeurtenissen en het werkelijke gevoel, de doen-alsof eigenschap van het spel (Smeijsters, 2003).
- Dramatherapie: een vorm van vaktherapie waarbij door middel van het medium drama mensen geholpen kunnen worden met hun psychische problematiek. Binnen drama kan de cliënt experimenteren, ervaren, inzichten verwerven, projecteren, herkennen, etc. (Emunah, 1994, p. 3).
- Distantie: distantie houdt in dat er een werkbare relatie (of afstand) bestaat tussen de cliënt en datgene wat er geprojecteerd wordt op dramatherapeutische elementen als spel, rollen, verhalen, attributen en scènes. Wanneer men van een werkbare distantie spreekt, wordt het werken met gevoelige thema's van de cliënt mogelijk gemaakt.

- Gecomplceerde rouwverwerkingsproblematiek: een abnormale rouwreactie waarbij zich allerlei problemen ontwikkelen op sociaal, cognitief en emotioneel gebied (Slagboom, 2007).
- Metafoor: een metafoor is een vorm van beeldspraak, waarbij een verschijnsel wordt getypeerd met behulp van de kenmerken van een ander verschijnsel (Smeijsters, 2008, p. 254).
- Methode: een overkoepelende manier van werken. Binnen dramatherapeutische methodes komen vaak werkvormen voor, specifieke oefeningen die de therapeut kan uitvoeren met de cliënten. Deze werkvormen vallen onder dezelfde methode als ze een aantal dingen gemeen hebben zoals het doel, het beroep (appel) dat ze op de cliënt doen, de manier van spelen, etc. (Beelen, 2000, pp. 16-18).
- Ontwikkelingsfasen/-opgaven: de opgave waarvoor een kind in de loop van zijn ontwikkeling komt te staan. Wanneer een kind er niet goed in slaagt om een opgave te volbrengen, dan vergroot dit de kans dat het later in zijn ontwikkeling problemen ondervindt. De meeste opgaven spelen levenslang een rol, maar zijn in een bepaalde levensfase dominant. Dit begrip benadrukt dat het kind zelf een actieve rol speelt in zijn ontwikkeling binnen de grenzen die in een cultuur gesteld worden (Rigter, 2002, p. 469).
- Projectie: dramatische projectie binnen spel is het proces waarbij de cliënt ervaringen of aspecten van zichzelf projecteert op dramatherapeutisch materiaal of spel. Op deze manier kunnen innerlijke processen en conflicten worden geëxternaliseerd (Jones, 1996, p. 138).
- Personificatie: bij personificatie worden eigenschappen van een persoon gerepresenteerd door middel van een object (Jones, 1996, p. 107). Abrams (Geciteerd in Jones, 1996, p. 107) geeft een letterlijke omschrijving van het begrip personificatie: een levenloos of abstract object wordt gepresenteerd alsof het bedeed is met leven of met menselijke eigenschappen en gevoelens.
- Rouw: een normale reactie op een verliesverwerking. Bij normale rouw vindt er na enige tijd berusting plaats, is het verlies verwerkt en heeft het een plek gekregen (Rigter, 2002, p. 393).
- Symbool: een symbool is een beeld of een voorwerp dat verwijst naar onzichtbare maar belangrijke gebeurtenissen, gedachten en gevoelens. Een symbool kan een herkenningsteken zijn voor de verbinding met de persoon van wie je houdt (Fiddelaers-Jaspers, 2005, p. 227).
- Symbolisch spel: door middel van symbolisch spel kan de cliënt in de creatieve therapie negatieve ervaringen uit het verleden op een symbolische manier recapituleren, corrigeren, afsluiten en integreren. Personen en gebeurtenissen uit het leven van de cliënt vinden een symbolische uitdrukking in bijvoorbeeld een beweging of een dramatische rol (Smeijsters, 2005, p. 245).
- Werkmodel: een effectief geachte methode, werkvorm, werkwijze of attitude of een combinatie hiervan (Smeijsters, 2003, p. 64).

1.4 Vraagstelling

1.4.1 Hoofdvraag

De vraagstelling die de rode draad vormt van dit onderzoek, voortkomend uit de probleemstelling luidt:

- ❖ *“Hoe kan verklaard worden dat verhalen en symbolen bijdragen aan de dramatherapeutische behandeling van een kind met gecompliceerde rouwverwerkingsproblematiek?”.*

1.4.2 Subvragen

- Wat is de betekenis van symboliek en fantasie binnen het werken met verhalen en op welke manier draagt dit bij aan de behandeling van een kind met gecompliceerde rouwverwerkingsproblematiek?
- Op welke manier is de ontwikkelingsleeftijd van het kind bepalend voor de manier waarop het kind zich non-verbaal uitdrukt, door middel van beelden, fantasie en symbolen?
- Welke therapeutische attitude neemt de therapeut aan binnen de methode storytelling en ten opzichte van het kind?

- Op welke manier dragen materialen (voorwerpen, attributen) bij aan het uitdrukking geven aan gevoelens en ervaringen omtrent het verliezen van de dierbare?
- Wat is het belang van de betekenis van de analogieën tussen het verhaal en de daarin voortkomende symbolen en de leefwereld van het kind?
- Wat zijn de effecten op het kind in het medium en daarbuiten?
- Welke werkvormen zijn er bij het werken met verhalen en symbolen geschikt voor kinderen met gecompliceerde rouwverwerkingsproblematiek?
- Welke technieken zijn inzetbaar bij het werken met verhalen en symbolen bij kinderen met gecompliceerde rouwverwerkingsproblematiek?
- Wat zijn de therapeutische doelen die gesteld worden, wanneer gewerkt wordt met verhalen en symbolen bij kinderen met gecompliceerde rouwverwerkingsproblematiek?

1.5 Doelstelling

- Verklaren waarom de cliënt zich tijdens de behandeling wel kon uiten bij de inzet van verhalen en symbolen;
- Het ontwikkelen van een nieuw werkmodel dat geschikt is voor de behandeling van een kind met gecompliceerde rouw;
- Dramatherapie als behandelvorm voor kinderen met een gecompliceerde rouwreactie bekendheid verschaffen;
- Het verband tussen symboliek, verhalen en gecompliceerde rouwverwerking ten opzichte van de leeftijdsfase van het kind onderzoeken en achterhalen vanuit eigen praktijkervaringen, ervaringen van professionals en literatuur;
- Aanbevelingen doen voor de beroepspraktijk, zowel op het gebied van dramatherapie als de rouwverwerkingszorg.

1.6 Relevantie

Dit onderzoek kan relevant genoemd worden, omdat de uitkomsten kunnen bijdragen aan de behandeling van een kind met gecompliceerde rouwverwerkingproblematiek in de toekomst. De onderzoeker is van mening dat dramatherapie een meerwaarde kan vormen bij de behandeling van een kind met gecompliceerde rouw. Op de website <http://www.rouw.nl> is een groot aantal instanties te vinden die gespecialiseerd zijn in het werken met kinderen met een gecompliceerde rouwreactie. Veel van deze instanties werken met protocollen, werkmodellen of speciaal daarvoor ontwikkelde werkvormen waarbij symboliek een belangrijk element is. De onderzoeker is van mening dat de dramatherapeutische manier van werken met verhalen en symbolen hierbij een belangrijke toegevoegde waarde kan zijn. De dramatherapeut is immers gespecialiseerd in het werken met symboliek en verhalen. Deze elementen zijn hét middel om tot verwerking te komen. Het probleem ligt in het feit dat er nog weinig specifiek onderzoek gedaan is naar de manier waarop het werken met verhalen en symbolen en dramatherapie in het algemeen binnen de rouwverwerkingszorg in Nederland zijn plaats vindt (of heeft gevonden). In eerste instantie verbaasde de onderzoeker dit gegeven, omdat de onderzoeker de mening draagt dat de methodiek zeer waardevol kan zijn bij de behandeling van kinderen met gecompliceerde rouwverwerkingsproblematiek. De dramatherapeut is immers gespecialiseerd in het werken met het principe “doen-alsof” en fantasie. Dramatherapie is volgens de onderzoeker hier nog wat in onderkend. Op welke manier dit bijdraagt aan de behandeling, is tijdens het verloop van dit onderzoek onderzocht en zal verder worden uitgewerkt in deze scriptie.

Hoofdstuk 2 **Onderzoeksopzet**

Inleiding

De onderzoeker gaat in dit hoofdstuk in op de manier waarop het onderzoek vorm gekregen heeft. In paragraaf 2.1 legt de onderzoeker de keuze voor het gekozen onderzoekstype uit. De onderzoeker gaat hierbij tevens in op waarom dit aansluit bij dit onderzoek. In paragraaf 2.2 werkt de onderzoeker de onderzoeksmethode uit en wederom op welke manier dit aansluit de vraagstelling. Paragraaf 2.3 is een uitwerking van de dataverzamelmethode die passend is bij dit onderzoek. In paragraaf 2.4 legt de onderzoeker uit welke dataverzamelingstechnieken gebruikt zijn om tot bruikbare gegevens te komen die de vraagstelling kunnen verklaren. In paragraaf 2.5 gaat de onderzoeker in op de data-analyse. Zo wordt uitgewerkt welke stappen en technieken zijn ondernomen om de data te analyseren. Ook gaat de onderzoeker in op de manier waarop voldaan is aan de belangrijkste kwaliteitscriteria.

2.1 Onderzoekstype

De vraagstelling die centraal staat bij dit onderzoek is erop gericht een antwoord te vinden op een verschijnsel dat zich tijdens de therapie met een individuele cliënt gedurende de stageperiode heeft voorgedaan, namelijk het gedrag dat de cliënt liet zien bij het werken met verhalen en symbolen. De onderzoeker heeft aldus een verklarend onderzoek gedaan, omdat het gaat om het verklaren van een fenomeen uit de praktijk. Het onderzoekstype verklarend onderzoek is, zoals de naam al aangeeft, gericht op het verklaren van een fenomeen. Dit fenomeen kan een voorval of een gebeurtenis uit de praktijk zijn, waarnaar men onderzoek wilt verrichten. Het kan hierbij gaan om een persoon, een groep of een organisatie die binnen het onderzoek centraal staat (Wester & Peters, 2004). Door middel van het verklarende kwalitatieve onderzoek, heeft de onderzoeker verklaard hoe en waarom dit verschijnsel of fenomeen heeft opgetreden, of er verbanden zijn met de problematiek van de cliënt, de leeftijdsfase en het werkmodel dat tijdens de stage werd ingezet.

2.2 Onderzoeksmethode

2.2.1 Kwalitatief onderzoek

Kwalitatief onderzoek wordt vanuit de bestudeerde bronnen op diverse manieren uitgelegd. Boeije (2005, p. 27) omschrijft kwalitatief onderzoek zeer globaal als “onderzoek waarbij de vraagstelling zich richt op onderwerpen die te maken hebben met de wijze waarop mensen betekenis geven aan hun sociale omgeving en hoe ze zich op basis daarvan gedragen”. Dit betreffend op het vraagstuk centraal staande in dit onderzoek, kan gesteld worden dat het werken met verhalen en symbolen gezien kan worden als een methode uitgaande van een effect op het gedrag van een cliënt. De mate waarin het werken met verhalen en symbolen effect heeft op de behandeling (en dus het gedrag van de cliënt uit de case met deze specifieke problematiek) heeft de onderzoeker onderzocht. Boeije (2005, p. 27) voegt hieraan toe: “er worden onderzoeksmethoden gebruikt die het mogelijk maken om het onderwerp vanuit het perspectief van de onderzochte mensen te leren kennen met het doel om het te beschrijven en waar mogelijk te verklaren”. Ook dit sluit aan bij de manier waarop de onderzoeker invulling heeft gegeven aan het onderzoek. Het gaat immers om datgene wat de cliënt beleefd, uitgaande van een fenomeen/situatie uit de praktijk. De nadruk heeft bij dit onderzoek aldus gelegen op het verklaren van dit fenomeen.

Maso & Smaling (1998) voegen hieraan toe dat kwalitatief onderzoek zich laat typeren aan de hand van de manier waarop informatie wordt verzameld, het soort analyse, de onderzoeksopzet, het onderwerp van onderzoek én de rol van de onderzoeker. Men wint informatie in op een open en flexibele manier, waarbij er voortdurend interactie plaatsvindt met de personen die onderzocht worden en diens omgeving. Bovendien ligt niets vast, het onderzoek zelf is ook voortdurend in beweging, om de afstemming op datgene wat er onderzocht wordt zo kloppend mogelijk te maken. De rol van de onderzoeker zelf is bij de kwalitatieve methode van wezenlijk belang. De onderzoeker staat niet naast het onderzoek, maar moeten zich vaak als persoon inzetten om inzicht te krijgen in de problematiek van de onderzochten. Deze benadering is typerend geweest voor dit onderzoek, omdat de manier waarop de onderzoeker de data verzameld heeft open van karakter was en de nodige flexibiliteit

vereiste. Voorbeelden hiervan zijn de gehouden interviews, een dataverzamelingstechniek die binnen het kader van de kwalitatieve methodiek past. Bovendien heeft de onderzoeker als therapeut van de cliënt die aanleiding en de “case” is voor dit onderzoek, op een hele nauwe manier in contact gestaan met de praktijk en het fenomeen dat onderzocht werd. Ook heeft de onderzoeker continue contact onderhouden met de respondenten. De diverse manieren van informatie verzamelen en de verwerking hiervan bleken tijdens het onderzoek aldus constant in beweging te zijn. Deze dienden bovendien vanuit verschillende posities bekeken te worden om op een kritische en zo objectief mogelijke manier te kunnen oordelen over de verkregen resultaten. Hiernaast werden de respondenten voortdurend betrokken bij de verwerking en controle van de resultaten. Een feit is namelijk, zoals Maso & Smaling (1998) ook al beschreven, dat door het intensieve contact tussen de onderzoeker en de onderzochten, de onderzoeker als het ware ‘kijkt vanuit het perspectief van de ander’. Hierbij moet een goede afwisseling plaatsvinden tussen betrokkenheid en afstand. Belangrijk hierbij is aldus, dat de onderzoeker zijn eigen mens- en wereldbeeld soms kritisch moet herzien en persoonlijke opvattingen moet oprekken, om de persoonlijke opvattingen en interpretaties zo min mogelijk te laten mengen met de ideeën en belevingen van de respondenten (Maso & Smaling, 1998). De onderzoeker heeft in dit kader, voortdurend teruggerepen naar de data en de resultaten om op een zo objectief mogelijke manier tot conclusies te kunnen trekken.

Belangrijk om hierbij aan te halen acht de onderzoeker de vergelijking met kwantitatief onderzoek, om de keuze voor kwalitatief onderzoek te beargumenteren. Kwantitatief onderzoek richt zich op frequenties en hoeveelheden waarvan de resultaten verifieerbaar en representatief zijn voor een grote groep. Kwantitatief onderzoek richt zich op onderzoeken waar statistische gegevens uit voortkomen (Baarda, de Goede, Teunissen, 2005). Een voorbeeld van een vraagstelling gericht op kwantitatief onderzoek, betreffende op de probleemstelling van dit onderzoek zou kunnen zijn: “hoeveel kinderen met gecompliceerde rouwverwerkingsproblematiek tonen in significante mate minder klachten na de behandeling, wanneer gewerkt wordt met verhalen en symbolen?”. Hoewel dit natuurlijk een interessant gegeven is om te onderzoeken, past het niet binnen het kader van dit onderzoek, daar de onderzoeker op zoek is gegaan naar belevingen, ervaringen, verbanden, effecten en manieren om een methodiek in te zetten. Hiervoor is het verkrijgen van gegevens voortkomend uit kwantitatief onderzoek niet voldoende, omdat met deze informatie het fenomeen waaruit de vraagstelling van dit onderzoek is voortgekomen niet kan verklaren. Om meer diepgang te vinden en beschikking te krijgen over gedetailleerdere data, heeft de onderzoeker gebruik gemaakt van kwalitatieve dataverzamelingstechnieken zoals de data verkregen uit interviews, literatuur en rapportagemateriaal naar aanleiding van de casus. In paragraaf ‘2.4 Dataverzamelingstechnieken’ gaat de onderzoeker hier dieper op in.

2.2.2 Grounded Theory

Smeijsters (2008, p. 383) beschrijft de Grounded Theory, ook wel de gefundeerde theorie benadering genoemd, als kwalitatieve onderzoeksmethode. Smeijsters haalt aan dat in de eerste fase van het onderzoek begrippen worden ontwikkeld en beschreven om het gebeuren in kaart te brengen. Hierna worden voorbeelden van gebeurtenissen gezocht, waarbij de reeds ontwikkelde begrippen kunnen worden aangepast. Er wordt vervolgens gezocht naar kernbegrippen. Door verbanden te leggen tussen de begrippen ontstaat er geleidelijk een theorie die gefundeerd is in de praktijk. De onderzoeker heeft vanuit een fenomeen uit de praktijk onderzoek gedaan. Vervolgens heeft de onderzoeker interviews gehouden. De verzamelde gegevens vanuit de interviews en het stagemateriaal, werd continue met elkaar vergeleken. Op deze manier kon er vanuit de datagegevens een theorie of een verklaring ontstaan.

Het is noodzakelijk om in de gaten te houden dat een kwalitatief onderzoek zeer arbeidsintensief is en het werken vanuit de Grounded Theory in veel gevallen jaren werk in beslag neemt. De onderzoeker acht het noodzakelijk om aan te halen dat er niet gesproken kan worden over een kwalitatief onderzoek in pure vorm. Dit heeft te maken met het feit dat het hier een kleinschalig afstudeerproject betreft, dat binnen een periode van een aantal maanden vorm heeft gekregen. Echter, de technieken die de onderzoeker heeft ingezet, zijn allen gebaseerd op de Grounded Theory benadering. De technieken uit de kwalitatieve methode zijn echter wel op een juiste manier benaderd en uitgevoerd. In paragraaf ‘2.5.2 Analyseren vanuit de Grounded Theory’ gaat de onderzoeker dieper in op technieken die ingezet kunnen worden vanuit de Grounded Theory.

2.2.3 De case-study

De case-study richt zich op een diagnose of evaluatie van een specifieke situatie. De vraagstelling van het onderzoek richt zich op een concreet probleem. De onderzoeker heeft tijdens het onderzoek te maken gehad met een concreet onderzoeksgeval, dat tijdens zijn natuurlijk functioneren werd onderzocht. Met de term case-study wordt gewezen op de methodische aspecten van dit soort onderzoek, namelijk tijdens de therapeutische behandeling. Er werd een proces van een individu bestudeerd. Het specifieke geval was dus het vertrekpunt, de basis en de fundering van waaruit het onderzoek werd verricht. De onderzoeksgegevens en het onderzoeksmateriaal (logboeken, stagemateriaal, behandelplannen, interviews) werden zodanig verzameld en geanalyseerd dat de onderzoeker inzicht kreeg in de ontwikkeling en het proces van het fenomeen. De onderzoeker heeft gepoogd het subjectieve perspectief, in deze termen de case en het daarmee gepaard gaande te onderzoeken fenomeen, te verbinden aan perspectieven van anderen die binnen de context van de eigen case passen (Wester & Peters, 2004).

De kwalitatieve casestudy is geschikt voor het beantwoorden van de onderzoeksvraag centraal staande binnen dit onderzoek, omdat deze voortkomt uit een casus, waarbij een bepaald fenomeen zich heeft voorgedaan. De onderzoeker is aldus uit gegaan van een fenomeen dat is opgetreden in de praktijk met een individuele cliënt, zoals in Westers & Peters (2004) het onderzoeksgeval noemen. Het fenomeen betreft het uiten van gevoelens en ervaringen omtrent de dood van de vader van de cliënt, door middel van verhalen en symbolen. Dit is de basis en de aanleiding voor dit onderzoek. Door middel van het onderzoek naar andere gevallen en ervaringen van andere deskundigen te vergelijken met eigen materiaal en literatuurverdieping, heeft de onderzoeker antwoord proberen te vinden op de onderzoeksvraag. Hiermee werd gepoogd het fenomeen waar dit onderzoek op gebaseerd is te verklaren. Zoals in de literatuur (Wester & Peters, 2004) wordt aangegeven, is de case study erop gericht om verbanden te leggen tussen de eigen ervaringen binnen de praktijk, uitgaande van de desbetreffende case en informatie (data) verkregen vanuit interviews met deskundigen. Dit wordt vervolgens gekoppeld aan en ondersteund door vakliteratuur die binnen het onderwerp van het onderzoek past.

2.3 Dataverzamelingsmethoden

De essentie van empirisch onderzoek is om ideeën te ontwikkelen en deze te testen op basis van waarnemingen buiten het hoofd van de onderzoeker. Het gaat hier aldus om het verzamelen van gegevens of data. Binnen het kwalitatieve onderzoek kunnen deze data op diverse manieren worden verzameld (Maso & Smaling, 2005). De dataverzamelingsmethode die de onderzoeker gebruikt heeft voor dit onderzoek is gebaseerd op een multimethodische aanpak, ofwel methodische triangulatie. Dit wil zeggen dat er vanuit verschillende methodische invalshoeken of vanuit verschillende databronnen (datatriangulatie) informatie werd verzameld, om op deze manier een vollediger beeld te kunnen krijgen van de situatie (Baarda et al. 2005). Op deze manier werd de validiteit verhoogd én kon de onderzoeker over een groter geheel aanbevelingen doen ten opzichte van de beroepspraktijk. Deze manier van data verzamelen sloot nauw aan bij de manier waarop de onderzoeker de data heeft verkregen. De onderzoeker heeft namelijk gebruik gemaakt van verschillende dataverzamelings-technieken en databronnen zoals het afnemen van interviews, literatuurstudies en onderzoek naar aanleiding van de rapportage van de casus tijdens de stage.

Na het begrip triangulatie uitgelegd te hebben, acht de onderzoeker het ook belangrijk om een ander begrip te benoemen dat van toepassing is geweest op dit onderzoek. Baarda et al. (2005) gebruiken dit begrip eveneens om uit te werken op welke manier dataverzameling plaats kan vinden. Het gaat om het begrip retrospectief onderzoek, wat inhoudt dat men bestaand materiaal gebruikt en hierop terugkijkt. Dit past binnen het kader van de kwalitatieve case-study, omdat men hier uitgaat van een bestaande case waarvan het materiaal dat in het verleden is geregistreerd onderzocht wordt. In de volgende paragraaf wordt uitgelegd uit op welke manier dit van toepassing is gebleken en hoe de onderzoeker hieraan vorm heeft gegeven.

2.4 Dataverzamelingstechnieken

2.4.1 Dataonderzoek casusmateriaal

De casus uit de derde fase van de opleiding creatieve therapie drama, waarbij een fenomeen heeft opgetreden bij een cliënt waarmee de onderzoeker op dramatherapeutisch niveau heeft gewerkt, is de aanleiding geweest voor dit onderzoek. Tijdens de behandeling van de desbetreffende cliënt heeft de onderzoeker zorgvuldig logboeken bijgehouden. Deze logboeken, met daarin een gedetailleerde beschrijving van de sessies, heeft de onderzoeker gebruikt om het fenomeen te omschrijven en te analyseren. Ook is er tijdens de derde fase van de opleiding een behandelplan gemaakt voor de cliënt. De analyse van dit behandelplan heeft de onderzoeker meegenomen in de beschrijving van het oude werkmodel.

2.4.2 Interviews

De onderzoeker heeft tijdens het onderzoek gebruik gemaakt van het semi-/halfgestructureerde interview. Baarda et al. (2005) beschrijven dat bij deze vorm van interviewen zowel de onderwerpen als de belangrijkste vragen vastliggen. In deze literatuur is tevens terug te vinden dat afwijken van de vooropgestelde structuur geoorloofd is, als dit nuttig is voor het onderzoek. Belangrijk hierbij is dat de interviewer al enige voorkennis heeft over het onderwerp waarnaar hij de geïnterviewde gaat bevragen. De halfgestructureerde vorm bleek zeer geschikt te zijn voor dit onderzoek, daar op deze wijze op een gerichte maar open manier informatie ingewonnen kon worden bij de respondenten. De onderwerpen en de belangrijkste vragen lagen immers al vast, om op deze manier het interview enigszins te kunnen structureren. De onderzoeker heeft hierbij gebruik gemaakt van een zogenaamde 'topiclist' (Migchelbrink, 2006), waarin de belangrijkste onderwerpen, afgeleid uit de probleem- en vraagstelling, besloten lagen (zie 'Bijlage 1 Topiclist'). Tijdens de interviews hebben de respondenten open kunnen vertellen over de onderwerpen uit de topiclist. Om diepgang op te zoeken, heeft de onderzoeker doorvragen gesteld. De onderzoeker heeft met toestemming van de respondent, de interviews opgenomen met behulp van een memorecorder. Er zijn in totaal zeven interviews afgelegd. Zes interviews zijn in persoonlijk contact afgenomen. Een interview is gebeurd door middel van mailcontact.

Smeijsters (2008) haalt aan dat het werken met een beperkt aantal geselecteerde respondenten die open bevraagd worden zodat zij vrij kunnen vertellen over hun ervaringen, kenmerkend is voor kwalitatief onderzoek. Het interview bleek een zeer interessante, passende en nuttige manier om informatie in te winnen ten behoeve van de beantwoording van de onderzoeksvraag centraal staande in dit onderzoek. De onderzoeker heeft deskundigen vanuit verschillende gebieden uit de hulpverlening gericht op kinderen en rouw geïnterviewd. Vervolgens heeft de onderzoeker materiaal met elkaar vergeleken, gekoppeld en verbanden gelegd tussen de verkregen resultaten én het fenomeen uit de praktijk die de aanleiding vormt voor dit onderzoek.

Inclusiecriteria

De onderzoeker heeft bij de start van het onderzoek en de keuze voor de respondenten een aantal criteria opgesteld waaraan de respondenten moesten voldoen, met betrekking tot de beantwoording van de vraagstelling centraal staande binnen dit onderzoek. De inclusiecriteria bij de start van dit onderzoek waren:

1. De respondent dient ervaring te hebben met het werken met kinderen en gecompliceerde rouwverwerkingsproblematiek;
2. De respondent dient ervaring te hebben met het werken met symbolen;
3. De respondent dient ervaring te hebben met het werken met verhalen;
4. De respondent dient werkzaam te zijn als dramatherapeut.

Gedurende het proces van het zoeken naar respondenten, bleek dat er weinig dramatherapeuten te vinden waren die aan alle van bovenstaande criteria voldeden. Er zijn twee respondenten gevonden die aan de bovenstaande criteria voldeden. In totaal zijn er zeven respondenten geïnterviewd. De respondenten die niet aan bovenstaande criteria voldeden, zijn toch zeer informatief gebleken voor dit onderzoek. Deze respondenten bleken zeer ervaren te zijn op het gebied van kinderen en rouw, verhalen en symboliek. Bovendien bleek het voor het onderzoek en de beantwoording van de vraagstelling nuttig te zijn om experts op verschillende expertisegebieden te interviewen. Op deze manier heeft de onderzoeker gebruik gemaakt van triangulatie. In paragraaf '2.5.3 Kwaliteitscriteria' gaat de onderzoeker dieper op dit begrip en de betekenis ervan voor het onderzoek. De onderzoeker heeft aldus het vierde inclusie criterium veranderd naar:

- De respondent dient bij voorkeur werkzaam te zijn als dramatherapeut. Indien dit niet het geval is dient de respondent werkzaam te zijn als psycholoog of orthopedagoog. Verder dient de respondent bekend te zijn met speltherapie, andere vormen van creatieve therapie en/of voldoende expertise te hebben opgebouwd met betrekking tot het werken met kinderen en rouw, symbolen en verhalen.

Respondentschema

Respondent	Naam	Achtergrond en werkervaring
R1	Truus Breukers	– Orthopedagoog sinds 1999; – Opleiding contextuele therapie gevolgd; – Lid van en trainer bij landelijk netwerk van Stichting Achter de Regenboog; – Lid van Landelijke Stichting Rouwbegeleiding. – Eigen praktijk te Maastricht sinds 2000 “Truus Breukers. Praktijk voor rouw- en verliesverwerking”; – http://www.truusbreukers.nl/
R2	Larissa van der Molen	– Maatschappelijk werker sinds 2001; – Creatief therapeut beeldend sinds 2003, – Verlies- en rouwtherapeut sinds 2007; – Lid van landelijk netwerk van Stichting Achter de Regenboog; – Lid van In de Wolken; – Lid van Landelijke Stichting Rouwbegeleiding; – Eigen praktijk te Den Bosch sinds 2006 “De Troostboom”; – http://www.detroostboom.nl/
R3	Wendy Lucker	– Dramatherapeut sinds 2000; – Werkzaam als dramatherapeut bij Buro van Roosmalen;
R4	Minke Passchier	– Docent basisonderwijs sinds 1979; – Rouwbegeleider sinds 2005; – Training ‘Jong Verlies’ gevolgd bij expertise centrum ‘omgaan met verlies’; – Lid van Landelijke Stichting Rouwbegeleiding. – Eigen praktijk te Breda sinds 2008 “Verliesbegeleiding Breda”; – http://www.verliesbegeleidingbreda.nl/
R5	Marjan Hendriks-Kilkens	– Creatief therapeut sinds 1990; – Werkzaam als creatief therapeut in het speciaal onderwijs.
R6	Femke Crützen	– Dramatherapeut sinds 2008 – Aangesloten bij de Federatie voor Vaktherapeutische Beroepen (FKB); – Bestuurslid van de Nederlandse vereniging voor dramatherapie; – Gespecialiseerd in het werken met verhalen met kinderen en ouders; – Eigen praktijk te Amsterdam sinds 2011 “Wolf en Zebra”; – http://www.wolfenzebra.nl/
R7	Leoniek van der Maarel	– Orthopedagoog, hypnotherapeut en enneagramcoach. – Lid van landelijk netwerk van Stichting Achter de Regenboog. – Opgenomen in het bestand van Landelijke Stichting Rouwbegeleiding. – Lid van het Nederlands verbond voor psychologen, psychotherapeuten en agogen. – Eigen praktijk te Voorburg sinds 1999 “Emoties-enzo”. – http://www.emoties-enzo.nl/

2.4.3 Literatuuronderzoek

Baarda (2005) et al. omschrijven dat het zinvol is om door middel van literatuuronderzoek informatie op te sporen die relevant is voor de opzet van het onderzoek, het definiëren en operationaliseren van begrippen, het ontwikkelen van theorieën over relaties tussen onderzoeksbegrippen en het

samenstellen van dataverzamelinstrumenten. Wester & Peters (2004) voegen hieraan toe dat literatuuronderzoek een vorm van controle op interpretaties of op de betrouwbaarheid van waarnemingen en bevindingen kan zijn. De onderzoeker heeft de resultaten verkregen uit de analyse van de interviews en het stagemateriaal en de vergelijking van dezen, geplaatst binnen een theoretisch kader. Hierbij werden koppelingen gemaakt naar literatuur, om de verkregen resultaten te ondersteunen. Deze literaire informatie is gevonden in boeken, vakbladen, tijdschriften, databanken en op het internet. De literatuur die is uitgekozen en door de onderzoeker als belangrijk en relevant werd geacht, vormt een aanvulling op het onderzoek en verklaart en ondersteunt de resultaten die de onderzoeker heeft omschreven. Deze terugkoppeling zorgt voor een betrouwbaar en verifieerbaar beeld waardoor de geloofwaardigheid van de resultaten kan worden vergroot.

2.5 Data-analyse

2.5.1 Datapreparatie

Voordat er begonnen kan worden met het coderen of labelen van de ruwe data is het volgens Migchelbrink (2006) belangrijk om de inhoud van de verzamelde gegevens te ordenen. Het ruwe materiaal is vaak nog niet gereed voor analyse vanwege de onvolledigheid en onoverzichtelijkheid. Voordat er überhaupt gestart kan worden met het coderen, is het belangrijk om structuur aan te brengen in het verzamelde materiaal door kopieën en back-ups te maken, chronologisch te ordenen, etc. De onderzoeker heeft de op memo-recorder opgenomen interviews uitgetypt en geprint. Ieder interview werd voorzien van een nummer, gekoppeld aan het nummer en de naam van de respondent. De onderzoeker heeft regelmatig digitale en handmatige back-ups gemaakt. Ook heeft de onderzoeker een logboek bijgehouden, om een overzicht te kunnen houden in de manier waarop de data werd verzameld en de uitkomsten hiervan.

2.5.2 Analyseren vanuit de Grounded Theory

De analyse van de ruwe gegevens is gebeurd vanuit de Grounded Theory. Het doel van de Grounded Theory benadering is begrips- of theorieontwikkeling door stap voor stap een theorie te ontwikkelen op basis van systematisch geanalyseerde onderzoeksgegevens (Boeije, 2005). Mijnt kijkt voortdurend terug naar de data. Men gaat hierbij uit van data verkregen met behulp van verschillende dataverzamelingstechnieken, die vervolgens op een systematische manier worden gecodeerd en de basis vormen voor de theorie (http://en.wikipedia.org/wiki/Grounded_theory).

De kwalitatieve analyse vanuit de Grounded Theory gebeurt aan de hand van een aantal technieken die het kaderen van de veelheid aan ruwe gegevens vergemakkelijken. Een werkwijze die veelvuldig wordt ingezet bij de analyse van kwalitatief materiaal is het coderen of labelen van tekstuele gegevens. Hierbij worden trefwoorden (de codes of labels) toegekend aan de tekst. Via het toekennen van codes kunnen inhoudelijke thema's, structuren, patronen of concepten worden opgespoord. Op deze manier kan een inhoudelijke ordening worden aangebracht om een beeld te krijgen van wat er in het verzamelde materiaal besloten ligt. Het gaat hierbij ten eerste om het selecteren welke aspecten van het onderzochte verschijnsel relevant zijn. Ten tweede zoekt men naar patronen en samenhang in het materiaal (Migchelbrink, 2006). De onderzoeker heeft tijdens het analyseren van de resultaten naar aanleiding van de interviews en het documentatiemateriaal rondom de case gebruik gemaakt van coderen. De onderzoeker heeft workshops gevolgd om op deze manier een goed beeld te krijgen van de manier van toepassen van de Grounded Theory en de daarbij behorende coderingsstappen en – technieken.

Naast de benadering vanuit de Grounded Theory, is het binnen het bestek van dit onderzoek essentieel om nog een andere manier van benaderen van het te onderzoeken materiaal aan te halen. Het gaat hierbij om de Template-benadering. Hierbij wordt een bestaand theoretisch model gekoppeld aan de gegevens die de onderzoeker vindt (Baarda et al. 2005). De onderzoeker heeft zich tijdens het onderzoek gericht op een werkmodel dat tijdens de stageperiode van de opleiding creatieve therapie drama werd toegepast, namelijk het werken met verhalen en symboliek bij een kind met gecompliceerde rouwverwerkingsproblematiek. De onderzoeker is met de gevonden resultaten tot een nieuw en herzien werkmodel gekomen waarbij de kennis en kundigheid van de respondenten gekoppeld aan de literatuur, is geïntegreerd. Om het fenomeen opgedaan in de praktijk te verklaren, het gaat immers om een case-study, heeft de onderzoeker dit nieuwe werkmodel vergeleken met het oude werkmodel dat in eerste instantie vanuit de visie van de onderzoeker in de praktijk werd ingezet.

Analysestappen en –technieken

De onderzoeker heeft zich tijdens het coderen aan een aantal analysestappen en de daarbij behorende technieken gehouden die Baarda et al. (2005) hebben omschreven. Op deze manier heeft de onderzoeker proces van coderen overzichtelijk gehouden voor zichzelf. Bovendien kon het verkregen materiaal zo gereduceerd en geordend worden tot datgene wat bruikbaar bleek te zijn voor het onderzoek.

Stap 1: labelen. Bij het labelen (ook wel: coderen) wordt aan tekstfragmenten een label (ook wel: code) toegekend. Deze labeling moet tot een eerste zinvolle reductie van het onderzoeksmateriaal leiden. De wijze van labelen moet relevant zijn voor de beantwoording van de onderzoeksvraag, zodat alle nutteloze informatie weggelaten kan worden (Baarda et al., 2005). Bij deze stap werd een begin gemaakt met het proces van open coderen. Op basis van een aantal sensitizing concepts kon gestart worden met deze eerste stap in het coderingsproces. Sensitizing concepts zijn begrippen die voordat gestart werd met de data-analyse, zijn opgesteld. De onderzoeker heeft de sensitizing concepts geformuleerd vanuit de belangrijkste begrippen uit de vraagstelling van dit onderzoek. Met behulp van de sensitizing concepts heeft de onderzoeker een eerste labelstructuur aangebracht in het te analyseren materiaal. Dit heeft de onderzoeker gedaan door tekstfragmenten te onderstrepen en eventueel te voorzien van een kleur. Wanneer er tekstfragmenten voorkwamen die niet onder te brengen waren in de sensitizing concepts, werd er een nieuwe code gevormd en gekoppeld aan dit tekstfragment. De onderzoeker heeft bij het formuleren van deze nieuwe codes woorden direct uit de tekst gekozen. Aan de linkerkant van de tekst van het uitgeprinte interview werden de codes direct uit de tekst genoteerd. Aan de rechterkant heeft de onderzoeker het begrip geschreven waarover het tekstfragment gaat, maar wat niet letterlijk zo in de tekst werd omschreven. Alle codes werden genoteerd en verzameld. Zo ontstond per interview een codeboom. Deze codebomen waren redelijk lang en bevatten nog erg veel labels.

Stap 2: labels ordenen en verbanden zoeken. Na stap één te hebben doorlopen is de grote hoeveelheid data gereduceerd tot een verzameling van labels. Dit proces wordt open coderen genoemd (Baarda et al., 2005). Onderlinge overeenkomsten en verschillen tussen de labels werden gebruikt om de labels te rangschikken. Labels met een overeenkomstige inhoud werden opnieuw bij elkaar gebracht en verkleind. Dit heeft de onderzoeker gedaan door verschillende synonieme labels met dezelfde tekstuele inhoud samen te voegen tot één label. De codebomen naar aanleiding van de interviews, werden verkleind en hierdoor overzichtelijker gemaakt. Er ontstond steeds meer structuur in de veelheid aan datamateriaal en labels.

Stap 3: interpreteren en benoemen van de labelstructuur. Onder deze stap valt het axiaal coderen. Dat wil zeggen, het ordenen van labels en deze terugbrengen tot (kern)thema's op basis van gemeenschappelijke kenmerken binnen de verzameling. De onderzoeker heeft ieder interview binnen een kader geplaatst, in de vorm van een tabel (zie 'Bijlage 2 Uitwerking resultaten naar aanleiding van de interviews'). Deze tabel is een overzichtelijke en complete codeboom en omvat de hoofdcodes naar aanleiding van de sensitizing concepts die na het open coderingsproces het belangrijkste bleken te zijn. Ook omvat de tabel de hoofdcodes die gevormd zijn naar aanleiding van de begrippen die tijdens stap 1 aan de rechterkant van de tekst zijn geschreven. Tevens zijn in de tabel de labels direct uit de tekst geplaatst en heeft de onderzoeker een omschrijving hiervan in trefwoorden weergegeven. De onderzoeker heeft hiervoor gekozen omdat op deze manier tekstfragmenten uit de verschillende interviews op een overzichtelijke manier konden worden geplaatst binnen het kader van het onderzoek. Vanuit de codes voorkomende uit het proces van open coderen, werd hierbij gezocht naar overeenkomstige labels en verbanden. De interviews zijn gehouden onder deskundigen vanuit verschillende specialistische vakgebieden (onder andere dramatherapeuten, orthopedagogen, rouwverwerkingsdeskundigen). Door de interviews parallel aan elkaar te laten lopen door ze te plaatsen binnen het kader dat de opgestelde tabel hierbij vormde, heeft de onderzoeker een overzichtelijke labelstructuur aangebracht. Bovendien werd het makkelijk om gemeenschappelijke kenmerken vanuit de verschillende interviews en dus vanuit verschillende professionele visies met elkaar te koppelen. De informatie omtrent een bepaald onderwerp, bijvoorbeeld non-verbale uitingen door het kind, kon op deze manier op een snelle en efficiënte manier terug gevonden worden in de tekst. Thema's en onderwerpen die gemeenschappelijk bleken te zijn aan elkaar, maar bij het ene interview op een andere manier werden beschreven dan bij het andere interview, konden toch onder hetzelfde label vallen door te kiezen voor een overkoepelend thema of label.

Stap 4: geldigheid van de labels vaststellen. Om tot generalisatie te kunnen komen en om dus iets te kunnen zeggen over een bepaalde situatie of een bepaald fenomeen, geven Baarda et al. (2005) aan dat het belangrijk is om een labelingssysteem voor handen te hebben dat ook geldig is bij de analyse van nieuwe gegevens bij een min of meer gelijkwaardige casus. De tabel die de onderzoeker heeft opgesteld, uitgelegd bij stap 3, maakte dit mogelijk. De tabel vormde als het ware een mal die toegepast werd op ieder interview, waarbij de belangrijkste gegevens en tekstfragmenten uit de tekst gericht op de onderzoeksvraag op een overzichtelijke manier konden worden onderverdeeld in de tabel.

Stap 5: definiëren van de kernlabels. Als de kernlabels of kerncategorieën zijn gevonden, moeten deze vervolgens gedefinieerd worden. Uit deze definitie moet voor iedereen duidelijk worden wat ermee bedoeld wordt (Baarda et al., 2005). De onderzoeker heeft de belangrijkste begrippen, die een antwoord geven op de onderzoeksvraag, gedefinieerd vanuit de vergelijking van de verschillende tabellen naar aanleiding van het labelingsproces van de interviews. De belangrijkste codes uit de tabellen zijn gereduceerd en samengebracht tot één codeboom. De onderzoeker heeft tevens labels die met elkaar verbonden zijn, gekoppeld en uitgewerkt waarbij de onderzoeker continue de onderzoeksvraag betrok op de uitwerking van de begrippen. Op deze manier werd irrelevante informatie overbodig gemaakt, en werden louter gegevens die betrekking hebben op de onderzoeksvraag betrokken bij het opstellen van de kerncategorieën. Hierdoor werden de drie belangrijkste kerncategorieën gevormd. Vervolgens heeft de onderzoeker de kerncategorieën uitgewerkt op basis van de gegevens uit de interviews. Hierbij heeft de onderzoeker gebruik gemaakt van de tabel om informatie op een snelle en efficiënte wijze terug te kunnen vinden.

Stap 6: vaststellen van de intersubjectiviteit. Bij het doen van een onderzoek, is het natuurlijk belangrijk dat de gevonden resultaten zo objectief mogelijk zijn om de kwaliteit van het onderzoek te waarborgen. Op deze manier kan er een gegeneraliseerde conclusie getrokken worden, omdat er immers uit gegaan wordt van een onderzoeksresultaat dat, bij eenzelfde onderzoek in andere omstandigheden (bijvoorbeeld een andere onderzoeker), zo veel als mogelijk gelijkwaardig blijft. Hiermee wordt direct een koppeling gemaakt naar de omschrijving van het begrip intersubjectiviteit. Het gaat hierbij om de vraag in hoeverre de onderzoeksresultaten afhankelijk zijn van de toevallige kenmerken van een onderzoeker: 'in hoeverre kleurt een onderzoeker de onderzoeksresultaten?'. Om de intersubjectiviteit te kunnen waarborgen en om de invloed van de (meestal onoverkoombare) subjectiviteit van de onderzoeker zo klein mogelijk te maken, kan men gebruik maken van een aantal protocollen waarbij gekeken wordt of hetzelfde materiaal bij een andere onderzoeker ook dezelfde resultaten oplevert. Er wordt dan een vergelijking gemaakt tussen de eigen onderzoeksresultaten naar aanleiding van het eigen labelsysteem én de onderzoeksresultaten naar aanleiding van een andere onderzoeker die ook gebruik maakt van het originele labelsysteem. Het door een andere onderzoeker laten labelen van de tekstfragmenten is een proces waarbij er naast tijd en animo, enige kennis van zaken met betrekking tot het doen van onderzoek nodig is. De onderzoeker heeft geen gebruik gemaakt van deze techniek daar er niemand bereidwillig gevonden is om in dit proces te stappen. Wel heeft de onderzoeker de resultaten en de omschrijving van de kerncategorieën laten controleren door alle respondenten en door een drietal deskundige medestudenten. De feedback naar aanleiding van deze member-check (controle door respondenten) en peer-debriefing (controle door deskundigen buiten het onderzoek) is vervolgens verwerkt. In de volgende paragraaf gaat de onderzoeker dieper in op de verschillende kwaliteitscriteria die belangrijk zijn voor de betrouwbaarheid van het onderzoek. Hierbij legt de onderzoeker tevens nader uit wat de begrippen member-checking en peer-debriefing inhouden.

Stap 7: beantwoorden van de vraagstelling. Bij het analyseren van verklarend onderzoek kijkt men naar de combinatie van labels en grijpt men terug op de inhoud van de bijbehorende tekstfragmenten. Door verbanden uit te pluizen, kan de onderzoeker ontdekken hoe begrippen zich tot elkaar verhouden. Dit wordt netwerkanalyse genoemd (Baarda et al., 2005). Deze analyse is zeer zinvol gebleken voor dit onderzoek, omdat de onderzoeker juist opzoek is geweest naar de verbanden tussen de verschillende begrippen binnen de vraagstelling. Door linken te leggen tussen hypothetische kernlabels, konden er nieuwe inzichten ontstaan waarmee de vraagstelling beantwoord kon worden. Als er inzicht is ontstaan in de verbanden tussen de begrippen kunnen deze in de vorm van een model weergegeven worden. Hierbij kan men gebruik maken van een grafisch middel of een tabel. Aan de hand van het model kan vervolgens een theorie worden geformuleerd waarmee het beantwoorden van de vraagstelling kan worden gerealiseerd. Nadat de onderzoeker de kernlabels heeft gedefinieerd, heeft de onderzoeker vanuit de beschrijving hiervan een schema opgesteld. Bij dit

schema worden de onderlinge verbanden tussen de belangrijkste begrippen die de vraagstelling beantwoorden duidelijk. Het schema is te vinden in paragraaf '3.2 De kerncategorieën in een schematisch overzicht'.

2.5.3 Kwaliteitscriteria

Voor kwalitatief onderzoek is het niet mogelijk om te werken met standaardprocedures en standaardinstrumenten zoals dit bij de kwantitatief onderzoek wel het geval is. Men is immers afhankelijk van toevalligheden. Toch moeten de onderzoeksconclusies controleerbaar en inzichtelijk zijn om ze kwalitatief en betrouwbaar te kunnen noemen. Om hieraan te kunnen voldoen heeft de onderzoeker rekening gehouden met de volgende kwaliteitscriteria, die tijdens het onderzoek geholpen hebben om de betrouwbaarheid en validiteit van het onderzoek te waarborgen:

- *Credibility*: de resultaten dienen geloofwaardig te zijn. Om de geloofwaardigheid van het onderzoek te waarborgen dienen er aan twee voorwaarden voldaan te worden. Enerzijds dienen de bronnen betrouwbaar te zijn en anderzijds dient het proces van verwerken op een juiste en verifieerbare manier te zijn uitgevoerd en te zijn beschreven. Het grootste gedeelte van de literaire bronnen gebruikt in dit onderzoek om de resultaten te ondersteunen, is niet ouder dan tien jaar. Hiernaast heeft de onderzoeker datatriangulatie toegepast. Dit wil zeggen dat er meer metingen worden verricht vanuit diverse invalshoeken (Boeije, 2005, p. 152). Datatriangulatie heeft zowel plaatsgevonden met betrekking tot het soort bron, als binnen de bron. De onderzoeker heeft gebruik gemaakt van verschillende soorten bronnen om de vraagstelling te kunnen beantwoorden en een nieuw werkmodel vanuit de verkregen resultaten te kunnen ontwikkelen. Deze bronnen zijn: interviews, stagemateriaal en literatuur. De onderzoeker heeft zich vooraf en tijdens de periode dat de interviews plaatsvonden, voortdurend verdiept in de literatuur om zich op deze manier alvast te voorzien van informatie. Zoals eerder al werd aangehaald, is het bij het doen van semi-/halfgestructureerde interviews namelijk belangrijk om al enige voorkennis in handen te hebben (Baarda et al., 2005). Op deze manier kon er gericht worden ingegaan op vragen, waardoor de diepgang van de interviews werd vergroot. Ook binnen de bronnen heeft de onderzoeker gebruik gemaakt van datatriangulatie. Met betrekking tot de interviews heeft de onderzoeker experts op verschillende gebieden en vanuit verschillende invalshoeken benaderd om op deze manier een volledig beeld te krijgen van de manier waarop verhalen en symbolen ingezet kunnen worden bij de behandeling van een kind met gecompliceerde rouwverwerkingsproblematiek, gekoppeld aan een dramatherapeutisch werkmodel. De vooraf opgestelde inclusiecriteria werden hierbij echter niet uit het oog verloren. Alle respondenten hebben ervaring met het werken met kinderen en rouw en de inzet van verhalen en/of symbolen.

Het tweede punt dat belangrijk is voor de geloofwaardigheid van het onderzoek, komt terug in de uitgebreide weergave van de manier waarop het onderzoek is verricht. De onderzoeker heeft op een duidelijke en logische manier uitgewerkt hoe de resultaten zijn verkregen en heeft hierbij koppelingen gemaakt naar ondersteunende literatuur. Hiernaast heeft de onderzoeker twee workshops over coderen gevolgd, aangeboden door de onderwijsinstelling Hogeschool Zuyd om de persoonlijke vaardigheden in het coderen te vergroten. De resultaten zijn aldus op een gefundeerde en getrainde wijze tot stand gekomen. De onderzoeker heeft tevens continue contact gehouden met de begeleidende docent.

- *Dependability*: de resultaten dienen zo compleet mogelijk te zijn. De onderzoeker heeft zichzelf op de interviews voorbereid door een topiclist op te stellen. Op deze manier heeft de onderzoeker zo veel mogelijk informatie in proberen te winnen die nuttig kon zijn voor het beantwoorden van de onderzoeksvraag. De onderzoeker heeft zich tijdens het interview aan deze topiclist gehouden, maar heeft hierbij wel gebruik gemaakt van doorvragen ten behoeve van de informatievergaring en diepgang van het interview. Hiernaast heeft de onderzoeker zich gedurende de periode dat de interviews plaatsvonden, ingelezen in de literatuur. Dit met als doel, om dieper in te kunnen gaan op onderwerpen die belangrijk konden zijn bij de beantwoording van de onderzoeksvraag. De onderzoeker heeft geprobeerd om op een zo volledig mogelijke manier en binnen de gegeven tijdsspanne van drie maanden, de data te analyseren en te verwerken. De onderzoeker heeft hierbij gebruik gemaakt van memo's om het coderingsproces en de continue ontstane inzichten systematisch bij te houden. De memo's werden genoteerd in een logboek. Met behulp van dit logboek werd het voor de onderzoeker makkelijk om tijdens het proces van coderen keer op keer terug te grijpen naar de data, zonder hierbij de rode draad uit het oog te verliezen. Een indicatie van de betrouwbaarheid kon immers verkregen worden door na de dataverzameling dezelfde gegevens enige tijd later nog eens te bekijken en te analyseren. Er konden op deze manier inzichten ontstaan, doordat de onderzoeker het

materiaal nog dieper heeft leren kennen en begrijpen. Het terug grijpen naar de data en het herzien van reeds ontdekte resultaten, is een kenmerk van de Grounded Theory waar dit onderzoek op berust.

- *Conformability*: de resultaten dienen navolgbaar te zijn voor anderen. Dit criterium hangt nauw samen met het criterium credibility. Het is bij de uitwerking van beide criteria belangrijk dat duidelijk wordt op welke manier de resultaten verkregen zijn. Het verschil ligt in het feit dat bij conformability meer nadruk ligt op de toegepaste technieken, terwijl bij credibility ook de rol van de onderzoeker wordt beschreven (Pénzes, persoonlijke mededeling, 2011, 18 mei). De technieken die de onderzoeker heeft ingezet bij de analyse van het interview zijn zorgvuldig uitgewerkt in de onderzoeksopzet en de resultaten, zoals bij de beschrijving van het criterium credibility ook al wordt aangehaald. De onderzoeker heeft tevens medestudenten en de begeleidende docent gevraagd de resultaten na te kijken en te voorzien van feedback. De onderzoeker heeft aldus gebruik gemaakt van de techniek peer-debriefing, een vorm van controle van de door de onderzoeker opgestelde codes en de daaruit voortvloeiende resultaten door anderen (Wester & Peters, 2004, p. 195). Hoewel kwalitatief onderzoek nooit geheel objectief genoemd kan worden, wordt de objectiviteit en de navolgbaarheid door deze peer-debriefing vergroot, daar er meerdere deskundigen naar gekeken hebben.
- *Transferability*: de resultaten dienen zo uitgewerkt te zijn dat de overdraagbaarheid gewaarborgd blijft. Met andere woorden: het gaat erom dat de onderzoeksresultaten en het werkmodel, hoewel het in dit onderzoek om een case-study gaat, toepasbaar zijn op meerdere gevallen in een zelfde soort situatie. De respondenten hebben vrij gesproken vanuit persoonlijke ervaringen met cliënten, rouw, verhalen en symbolen. Bij de uitwerking van de resultaten (zie: 'Hoofdstuk 3 Resultaten') toont de onderzoeker op een algemene wijze aan, op welke manier het proces van coderen geleid heeft tot een aantal kerncategorieën die de case, waar dit onderzoek op gebaseerd is, kan verklaren.
- *Authenticity*: de respondenten hebben voldoende gelegenheid gehad tot eigen inbreng. De onderzoeker heeft gekozen voor het semi-/halfgestructureerde interview, waarbij in het belang van het onderzoek afgeweken kon worden van de structuur. Op deze manier heeft de geïnterviewde de kans gekregen om voldoende in te brengen en om desgewenst dieper op een onderwerp in te gaan. Ook heeft de onderzoeker op een intensieve manier gebruik gemaakt van member-checking. Boeije (2005, p. 153) geeft aan dat informatieterugkoppeling naar de respondenten in de vorm van member-checks de betrouwbaarheid en validiteit van het onderzoek kunnen vergroten. De resultaten naar aanleiding van het coderingsproces zijn meerdere malen teruggekoppeld naar de respondenten. De feedback van de respondenten is hierna verwerkt en opnieuw ondergebracht in coderingstabellen om vervolgens verwerkt te kunnen worden bij de resultaten.

Hoofdstuk 3 Resultaten

Inleiding

Tijdens het onderzoeksproces is op basis van de onderzoeksgegevens naar aanleiding van de interviews een aantal conclusies getrokken. Deze conclusies zijn uitgewerkt in de vorm van kerncategorieën. In dit hoofdstuk wordt uiteengezet welke begrippen, de kerncategorieën, de basis vormen voor de beantwoording van de vraagstelling. In paragraaf 3.1 vindt u een beschrijving van deze kerncategorieën als resultaat van de data-analyse. In paragraaf 3.2 licht de onderzoeker de kerncategorieën toe met behulp van een schematisch overzicht, waarbij verbanden tussen de begrippen worden uitgelegd. Paragraaf 3.3 is uitwerking van de informatie die de respondenten over de kerncategorieën gegeven hebben, voortkomende uit het coderingsproces naar aanleiding van de interviews.

3.1 Beschrijving van de kerncategorieën als resultaat van de data-analyse

3.1.1 Distantie

Met distantie wordt bedoeld dat er een bepaalde afstand bestaat tussen het kind en datgene wat in het medium gebeurt. Deze afstand zorgt ervoor dat er op een veilige manier gewerkt kan worden met de gevoelens en ervaringen van het kind omtrent de rouw. Distantie vormt een verklaring waarom het kind met gecompliceerde rouw zich kan uiten binnen het dramatherapeutische werkmodel waarbij wordt uitgegaan van de kracht van verhalen en symbolen. Ervaringen en gevoelens die gepaard gaan met het verliezen van een dierbare kunnen voor het kind erg lastig zijn om te uiten. Symbolen en verhalen bieden voldoende distantie zodat het kind dat te maken heeft met een gecompliceerde rouwreactie zich op een veilige en indirecte manier kan uitdrukken tijdens de dramatherapie. Symbolen en verhalen bieden het kind namelijk de mogelijkheid om zich te uiten, zonder dat het direct over zichzelf gaat.

De afstand tot het symbool zorgt ervoor dat er een andere diepere laag van beleving wordt aangeraakt waardoor het kind zich kan uiten. Bovendien kan het kind vanuit deze afstand of distantie naar het verhaal kijken en tot nieuwe inzichten komen ten opzichte van eigen gevoelens en ervaring rondom het verlies. Als het om een vaststaand verhaal gaat dat wordt voorgelezen of wordt geschreven voor het kind, kan er een gevoel van herkenning en erkenning ontstaan. Daar waar het kind moeite heeft om eigen gedrag, gevoelens en cognities te herkennen en in te zien, is het kind wel in staat om zich te verplaatsen in anderen, ofwel gedramatiseerde figuren en gebeurtenissen uit het verhaal. Door projecties van het kind kunnen deze figuren en datgene wat zij meemaken symbool staan voor hetgeen het kind ervaart en beleeft met betrekking tot het verliezen van de dierbare. Daar waar het kind moeite heeft om uiting te geven aan gevoelens en gevoelens die met elkaar in conflict zijn, biedt het verhaal voldoende afstand voor het kind om gevoelens en ervaringen omtrent de rouw te snappen en er betekenis aan te geven. De afstand tot het verhaal, biedt aldus inzicht in de eigen gevoelens en belevingswereld.

Ondersteunende begrippen

Er zijn een aantal belangrijke begrippen die bij de data-analyse geleid hebben tot het formuleren van de kerncategorie 'distantie'. De onderzoeker legt hieronder uit op welke manier de begrippen samenhangen met deze kerncategorie:

- **Veiligheid** → veiligheid en distantie hangen nauw met elkaar samen. Distantie kan namelijk zorgen voor veiligheid, omdat er op een indirecte manier wordt omgegaan met gevoelens en ervaringen van het kind. Deze indirecte manier van benaderen van gevoelens en ervaringen, kan bij het kind een appèl doen op het creëren van een veilig gevoel. Symbolen en verhalen gaan immers niet direct over het kind zelf of over datgene wat hij heeft meegemaakt. Kortom, de afstand ten opzichte van het dramatische materiaal maakt het voor het kind mogelijk om op een gedramatiseerde manier uiting te geven aan datgene wat er van binnen speelt;
- **Verhalen en symbolen** → symbolen en verhalen kunnen gezien worden als een distantiemiddel. Datgene wat er van binnen speelt, kan door middel van het verhaal en het symbool buiten het kind worden geplaatst. De verhalen en symbolen zijn immers indirect en gaan niet over het kind zelf. Er kan wel een connectie bestaan tussen de verhalen en de symbolen en datgene wat er in

het kind omgaat. Hier komt de onderzoeker bij de uitleg van de andere kerncategorieën op terug (zie paragraaf '3.1.2 Dramatische expressie' en paragraaf '3.1.3 Persoonlijke connectie met het verhaal en het symbool');

- Effect → een belangrijk effect van distantie is het ontstaan van inzicht en herkenning. Door van een afstand naar het verhaal te kijken kan het kind inzicht krijgen in de eigen gevoelens en ervaringen met betrekking tot de rouw. Het kind heeft vaak geen inzicht in diens eigen gevoelens en ervaringen. Met ondersteuning van de therapeut, kan het kind echter wel inzicht krijgen in een verhaal of wat een symbool betekent voor het kind. De therapeut kan hierbij ondersteunen door vragen te stellen en terugkoppelingen te maken.
- Projectie → een kind kan eigenschappen van zichzelf en/of gevoelens en ervaringen projecteren in een fantasiefiguur, een verhaal, op een voorwerp of een attribuut. Op deze manier kan datgene wat er van binnen speelt, buiten het kind worden geplaatst. Er ontstaat een werkbare distantie tussen het materiaal waarop het kind projecties maakt en persoonlijke gevoelens en ervaringen. Het projecteren kan in dit kader gezien worden als een manier van dramatische expressie (zie paragraaf '3.1.2 Dramatische expressie'). Doordat gevoelens en ervaringen buiten het kind worden geplaatst, ontstaat er distantie. Projectie kan aldus enerzijds leiden tot een werkbare distantie, anderzijds kan er door projectie (en distantie) ook een connectie ontstaan tussen het symbool en/of het verhaal en de gevoelens en ervaringen van het kind. In paragraaf '3.1.3 Persoonlijke connectie met het verhaal en het symbool' gaat de onderzoeker hier dieper op in.

3.1.2 Dramatische expressie

Met dramatische expressie wordt hier bedoeld; de manier waarop het kind zich in het medium door middel van verhalen en symbolen kan uitdrukken. Het gaat hierbij dus niet om concrete verbale voorstellingen, maar om symbolische taal in de vorm van beelden en metaforen. Symbolen en verhalen vormen binnen de dramatherapeutische behandeling een middel voor een kind dat te maken heeft met gecompliceerde rouwverwerkingsproblematiek om zich te kunnen uitdrukken, of te wel expressie te geven aan datgene wat er van binnen speelt. Een kind kan niet altijd alles in woorden vertellen. Een kind uit zich door middel van non-verbaal gedrag en spel. Dit heeft te maken met de cognitieve en emotionele ontwikkeling van het kind. Vooral op jonge leeftijd laat het kind veel expressief fantasiespel zien. Het kind is door zijn fantasierijke manier van denken, afhankelijk van de ontwikkelingsleeftijd, in staat om uit zichzelf symbolen en beelden aan te dragen die geïntegreerd kunnen worden in de therapie.

Het eerste wat een kind leert, is de taal van de beelden. Gedurende de ontwikkeling raakt de beeldentaal steeds meer op de achtergrond en komen concrete voorstellingen en woorden daarvoor in de plaats. Onbewust is het kind constant bezig met beelden. Praten over datgene wat voor een kind heel moeilijk is, namelijk het verliezen van een vader of een moeder is één manier om zich uit te drukken. Het benoemen van gevoelens kan voor het kind echter erg lastig te zijn, daar het kind er letterlijk de woorden niet voor heeft. Het kind zal zich aldus op een andere manier uitdrukken. Bij jonge kinderen gebeurt dit vaak op een non-verbale manier, in de vorm van spel. Symbolen en verhalen vormen binnen het dramatherapeutische werkmodel de basis waarbinnen het kind met gecompliceerde rouw de middelen kan vinden om zich uit te drukken. Sommige kinderen kunnen zich wel goed verbaal uitdrukken. Bij wat oudere kinderen, vanaf een jaar of acht, krijgt de cognitieve ontwikkeling een boost en wordt het verbaliseren van gevoelens en ervaringen wat makkelijker. Bovendien wordt de manier van uitdrukken binnen spel concreter en meer gebaseerd op de waarheid. Ook deze wat oudere kinderen kunnen vastlopen. Het benoemen van de diepere emotionele laag die ten grondslag ligt aan de gevoelens waarmee het kind dat geconfronteerd wordt met rouw, kan bijvoorbeeld lastig zijn om te herkennen en te verwoorden. Symbolen, beelden en verhalen liggen dichtbij de belevingswereld van het kind en werken vaak krachtiger door dan het concrete gesproken woord. Met de taal van symbolen en met verhalen, kan het kind wel bereikt worden op een diepere laag waardoor het kind in contact komt met zijn gevoelens en ervaringen omtrent het verliezen van de dierbare.

Het is erg belangrijk om de therapeutische attitude af te stemmen op de ontwikkelingsleeftijd van het kind en op de manier waarop het kind zich uitdrukt. De inzet van verhalen, symbolen en beelden dient dan ook te worden afgestemd op de ontwikkelingsleeftijd van het kind. Het uiten van gevoelens en ervaringen is belangrijk omdat er op deze manier rust kan ontstaan voor het kind, er kan begrip ontstaan omtrent de dood en het verlies van de dierbare, nachtmerries verdwijnen, woede-

uitbarstingen uitbarstingen verdwijnen, negatief gedrag neemt af, het kind door kan in zijn ontwikkeling en er kan gesprek op gang komen binnen de thuissituatie.

Ondersteunende begrippen

Er zijn een aantal belangrijke begrippen die bij de data-analyse geleid hebben tot het formuleren van de kerncategorie 'dramatische expressie'. De onderzoeker legt hieronder uit op welke manier de begrippen samenhangen met deze kerncategorie:

- Gevoelens en ervaringen → gevoelens en ervaringen omtrent het verliezen van de dierbare kunnen door middel van dramatische expressie vorm krijgen en worden geëxternaliseerd. Symbolen en verhalen zijn hierbij een veilig hulpmiddel;
- Non-verbale handeling/uiting door kind → door middel van non-verbale handelingen binnen het spel, kan het kind laten zien en uiten wat hem bezig houdt. Op deze manier kan er uiting gegeven worden aan gevoelens en ervaringen omtrent het overlijden van de dierbare. Vooral jonge kinderen uiten deze gevoelens en ervaringen vaak in non-verbaal fantasiespel, omdat zij dit niet kunnen verbaliseren. Dit doen zij vaak uit zichzelf. De therapeut kan dit symboliseren en betrekken binnen het verhaal;
- Ontwikkelingsleeftijd → de manier waarop een kind zich uitdrukt, is afhankelijk van de ontwikkelingsleeftijd. Dit heeft een uitwerking op de manier waarop het kind dramatische elementen gebruikt om zich uit te drukken. Een jonger kind maakt veelal gebruik van fantasie en spel. Een ouder kind kan rationeler nadenken en kan al beter concrete voorstellingen maken van gevoelens, cognities en ervaringen;
- Therapeutische attitude/afstemmen → het blijkt erg belangrijk te zijn dat het kind zich veilig voelt ten opzichte van de therapeut en ten opzichte van de therapeutische setting. Het is belangrijk dat de therapeut zich afstemt op de beleavingswereld van het kind en tevens aansluit op de ontwikkelingsleeftijd en de manier waarop het kind zich symbolisch uitdrukt binnen het verhaal. De therapeut kan hierbij vragen stellen en sturen, afgestemd op het kind en eventueel vanuit het verhaal en/of personages/rollen in het verhaal. Zo kan er diepgang met betrekking tot het verhaal of het symbool worden gezocht. Hierdoor ontstaat er de mogelijkheid voor het kind om zich te kunnen uitdrukken en om expressie te geven aan gevoelens en ervaringen omtrent de rouw.
- Effecten → het kind kan door middel van symbolen en verhalen op een dramatische manier uiting geven aan gevoelens en ervaringen omtrent het verliezen van de dierbare. Hierdoor kunnen er een aantal effecten optreden bij het kind:
 - Er ontstaat een gevoel van rust en herkenning;
 - Er ontstaat begrip omtrent de dood en het verlies van de dierbare;
 - Nachtmerries verdwijnen;
 - Woede-uitbarstingen verdwijnen;
 - Negatief gedrag neemt af;
 - Er kan een gesprek op gang komen binnen de thuissituatie;
- Opwarming → om een veilige setting te creëren waarbinnen het kind tot dramatische expressie kan komen, is het belangrijk dat er aandacht wordt besteed aan opwarming. Aan het begin van de therapie blijkt het effectief te zijn om laagdrempelige activiteiten aan te bieden. De cliënt en de therapeut kunnen elkaar zo beter leren kennen en er ontstaat ruimte om een vertrouwensrelatie op te bouwen. Bovendien blijkt het voor het kind fijn te zijn, om het niet alleen maar over rouw te hebben. Dit kan het kind, zeker in de beginfase, overspoelen. Kinderen kunnen bovendien niet continue met rouw bezig zijn. Het is belangrijk dat het kind de mogelijkheid krijgt om te landen en te wennen aan de situatie en om een veilige gevoel te creëren binnen de therapeutische setting. Het voorlezen van een verhaal kan hiertoe bijdragen. Het kind kan er eens lekker voor gaan zitten, terwijl de therapeut een verhaaltje voorleest. Op een speelse manier kunnen er verwijzingen gemaakt worden naar elementen omtrent rouw, die op therapeutisch niveau aansluiten bij de behandeling. Ontspanning is een belangrijk doel tijdens deze fase.

3.1.3 Persoonlijke connectie met het verhaal en het symbool

Onder de persoonlijke connectie met het verhaal en het symbool wordt verstaan: de verbinding die het kind heeft of kan maken met de gedramatiseerde elementen en de eigen gevoelens en ervaringen omtrent de rouw. Deze krijgen tijdens de behandeling vorm door middel van een verhaal en/of een

symbool. De mate waarin een kind een persoonlijke connectie heeft met het symbool en het verhaal blijkt van invloed te zijn op effectiviteit van de dramatherapeutische behandeling. Met betrekking tot symbolen blijkt dat een object een betekenis kan krijgen voor het kind en er een verbinding kan ontstaan tussen het kind en de overledene (personificatie) of gevoelens en ervaringen omtrent het overlijden van de dierbare (projectie). Kinderen kunnen eigenschappen van zichzelf en/of de ander, gevoelens en ervaringen projecteren op een fantasiefiguur of een gebeurtenis in het verhaal, een voorwerp of een attribuut. Als de betrokkenheid van het kind bij het verhaal en de symbolen groot is, ontstaat er ruimte om gevoelens en ervaringen op een veilige manier te projecteren in het verhaal of op een symbool. Dit projecteren gebeurt vaak op onbewust niveau, afhankelijk van de ontwikkelingsleeftijd en de cognitieve mogelijkheden en van het kind. Een kind kan niet altijd direct een link leggen tussen de persoonlijke gevoelens en ervaringen omtrent het verliezen van de dierbare en datgene wat er in het medium gebeurt. Dit is wederom afhankelijk van de ontwikkelingsleeftijd. Met ondersteuning van de dramatherapeut blijkt het kind in staat te zijn om verbindingen te leggen met zichzelf en het verhaal en/of symbool. De therapeut kan het maken van connecties stimuleren, door open vragen te stellen naar aanleiding van het verhaal of het symbool. Op deze manier kan het therapeutische proces bevorderd worden zodat gevoelens en ervaringen de ruimte krijgen om te kunnen worden geuit. Dit kan steunend, inzichtgevend, rustgevend, accepterend, ontspannend en opluchtend zijn en een gevoel van erkenning oproepen bij het kind.

Het gaat er bij de behandeling niet om dat de therapeut probeert te achterhalen of te duiden wat de betekenis of de inhoud is van een persoonlijke connectie. Het gaat immers om de beleving van het kind. Analoge processen worden aldus niet geduid vanuit de zienswijze van de therapeut. Het blijkt echter wel belangrijk dat het kind het verband tussen de eigen gevoelens en ervaringen rondom het overlijden van de dierbare en het verhaal en/of symbool beeld inzielt en kan koppelen zodat er integratie kan ontstaan. Het is aldus belangrijk dat de therapeut afstemt op de belevingswereld van het kind en diens persoonlijke connectie met een verhaal, een beeld of een symbool.

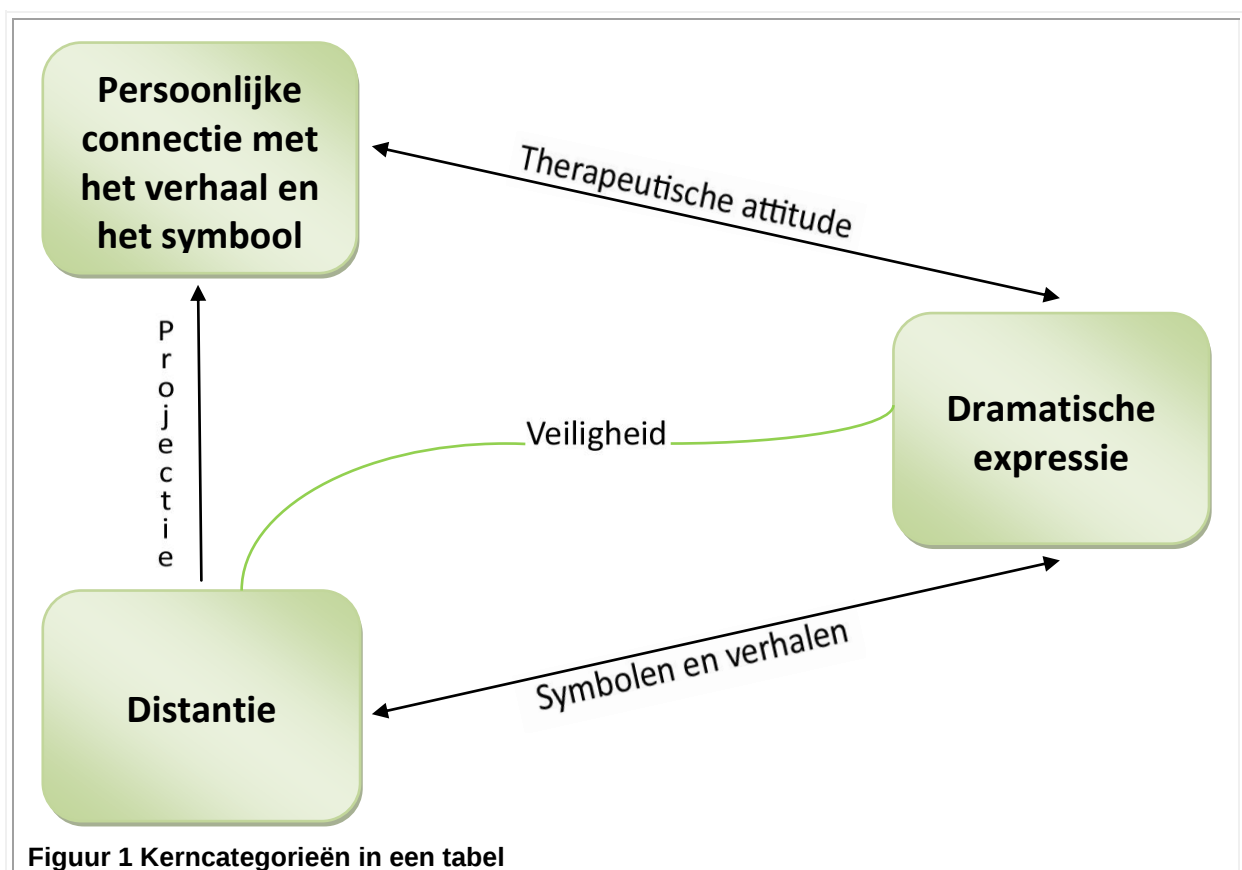
Ondersteunende begrippen

Belangrijke begrippen bij de data-analyse die geleid hebben tot het formuleren van de kerncategorie 'binding met het symbool en het verhaal' en bijdragen aan de uitwerking van dit kernbegrip zijn:

- Projectie → zoals in paragraaf '3.1.3 Persoonlijke connectie met het verhaal en het symbool' wordt uitgelegd, kan een kind eigenschappen van zichzelf en/of gevoelens en ervaringen projecteren in een verhaal of op een symbool. Zo kan datgene wat er van binnen speelt, buiten het kind worden geplaatst. Doordat het kind projecteert op dramatherapeutische elementen in de vorm van een verhaal of een symbool, maakt het kind in feite een connectie met zichzelf en de mediumprocessen. Deze connectie kan binnen het verhaal worden uitgediept, door het verhaal uit te spelen en door daar waar nodig verbanden te leggen met de eigen gevoelens en ervaringen. De therapeut kan hierbij een ondersteunende factor zijn;
- Personificatie → een object kan een betekenis krijgen gekoppeld aan een persoon. Een levenloos voorwerp, kan binnen de dramatherapie voorgesteld worden als een voorwerp met eigenschappen van een persoon. Hierdoor kan er een connectie ontstaan tussen het kind en de overledene of gevoelens en ervaringen omtrent het overlijden van de dierbare;
- Beleving → het gaat bij de behandeling om de belevingswereld van het kind. Het gaat niet om de interpretatie die de therapeut geeft aan een symbool of elementen uit een verhaal. De nadruk ligt op de persoonlijke connectie die het kind maakt met het verhaal en het symbool. Het is dan ook belangrijk dat de therapeut afstemt op de beleving van het kind en diens relatie met het verhaal en/of het symbool. Op deze manier ontstaat er voor het kind de ruimte om een koppelingen te kunnen maken en om de therapeutische elementen te integreren;
- Onbewuste → projectie en personificatie gebeurt vaak op onbewust niveau. Op onbewust niveau kan er tevens een koppeling ontstaan tussen datgene wat een kind projecteert in een verhaal of op een symbool en de eigen gevoelens en ervaringen omtrent het verliezen van de dierbare. Dit kan gebeuren doordat het bij het werken met symbolen en verhalen niet over het kind zélf of over datgene wat hij heeft meegemaakt gaat. Het gaat namelijk over een ander figuur met een eigen verhaal uitgaande van de fantasie van het kind en het dramatherapeutische kernelement doen-alsof. Als het kind zich identificeert met een verhaal of een symbool, kan het kind dit ervaren alsof het over hemzelf gaat: analogie (zie volgend ondersteunend begrip). Dit zorgt ervoor dat de kern van de problematiek geraakt kan worden, op een indirecte en dus voor het kind veilige manier;

- **Analogie** → analogie houdt in dat datgene wat binnen het spel wordt ervaren, in de ervaring echt kan worden gevoeld. Het gaat hierbij om de combinatie van niet-werkelijke gebeurtenissen en het werkelijke gevoel. Het creëren en uitspelen van een verhaal kan hierbij gezien worden als een analoog proces. Symbolische elementen en metaforen kunnen linken aan gevoelens en ervaringen van het kind. Door het verhaal te vertellen en uit te spelen, worden deze analoge gevoelens en ervaringen enerzijds buiten het kind geplaatst en kan er distantie ontstaan. Deze distantie maakt het mogelijk om op een expressieve manier met het materiaal om te gaan binnen het medium. Anderzijds maakt analogie het mogelijk voor het kind om datgene wat er binnen de uitwerking van het verhaal gebeurt, te integreren. Juist omdat analoge processen de connectie tussen het kind en de verhalen en symbolen positief beïnvloeden, kan er een verandering ontstaan. Dit kan bijvoorbeeld door tijdens het uitspelen van het verhaal gevoelens en gebeurtenissen van de personages te exploreren of een alternatief einde te bedenken. Omdat deze analoog zijn aan het kind, kunnen er op een veilige en gedistantieerde manier veranderingen ontstaan met betrekking tot de eigen gevoelens en ervaringen omtrent de rouw.
- **Materialen** → het werken met materialen in het kader van verhalen en symbolen, heeft bij de behandeling van een kind met gecompliceerde rouw een belangrijke functie. Materialen kunnen namelijk dienen als middel om datgene wat er van binnen speelt op te projecteren. Een object kan een connectie bewerkstelligen tussen de persoon die is overleden en tussen de gevoelens en ervaringen van het kind omtrent de persoon die is overleden.

3.2 De kerncategorieën in een schematisch overzicht

De kerncategorieën beschrijven de belangrijkste begrippen voorkomende uit de data-analyse. 'Figuur 1 Kerncategorieën in een tabel' is een systematische weergave van de samenhang tussen de kerncategorieën, waarbij de belangrijkste begrippen met elkaar in verband worden gebracht. De kerncategorieën hangen op een nauwe manier met elkaar samen. De gekaderde begrippen, stellen de kerncategorieën voor die de vraagstelling beantwoorden. De omliggende begrippen, vormen hierbij een ondersteunende rol. Een pijl naar boven geeft een verband weer, veroorzaakt door het begrip van

waaruit de pijl wijst. Een pijl die beide kanten op wijst, toont aan dat de twee begrippen elkaar beïnvloeden. Een golvende lijn, zoals de lijn in het midden van de tabel, geeft een verbinding tussen twee begrippen aan.

Het model laat zien dat distantie ten opzichte van het verhaal en/of het symbool binnen spel, het kind de mogelijkheid biedt om een connectie te maken tussen de persoonlijke gevoelens en ervaringen omtrent de rouw en het verhaal en/of het symbool. In eerste opzicht lijkt dit paradoxaal, daar distantie en connectie begrippen zijn die het tegenovergestelde betekenen. Het blijkt echter dat de veiligheid van de verhalen en symbolen bijdraagt aan de mate waarin het kind expressief om kan gaan met eigen gevoelens en ervaringen omtrent het verliezen van de dierbare. De verhalen en symbolen zijn immers indirect, waardoor het uiten van gevoelens en ervaringen via deze verhalen en symbolen voor het kind makkelijker wordt. Doordat de verhalen en symbolen indirect zijn, wordt er voldoende veiligheid gecreëerd. Het kind kan op deze manier op een veilige manier projecties maken op het verhaal en het symbool. Door projectie kan het kind een connectie maken tussen het verhaal en/of de symbolen en de eigen gevoelens en ervaringen. Dit gebeurt vaak op een onbewuste manier. De therapeut kan het kind ondersteunen om onbewuste processen bewust te maken, zodat het kind inzicht kan krijgen in de gevoelens en ervaringen omtrent de rouw. De therapeut kan aldus vanuit de verhalen en symbolen, de persoonlijke connectie die het kind maakt met de verhalen en symbolen bewust maken. Het is belangrijk dat de therapeut zich hierbij afstemt op de beleveniswereld van het kind en de manier waarop het kind verhalen en symbolen gebruikt om zich uit te drukken. De therapeut kan dramatische expressie stimuleren door vragen te stellen en te sturen. Dit kan de therapeut doen door vanuit spel en het verhaal en/of de personages/rollen het kind te bevragen. Door analoge processen, gaat het hierbij indirect om het kind zelf. De afstand blijft gewaarborgd, maar door deze analoge processen kan het kind wel tot dramatische expressie komen, gekoppeld aan persoonlijke gevoelens en ervaringen omtrent de rouw.

Verder toont het model dat distantie kan bijdragen aan de dramatische expressie én dat dramatische expressie kan leiden tot distantie. Deze twee begrippen zijn binnen het dramatherapeutische proces voortdurend met elkaar in wisselwerking. Distantie kan bijdragen aan dramatische expressie, doordat de veiligheid van het verhaal en het symbool het kind de ruimte geeft om uiting te geven aan gevoelens en ervaringen. Dramatische expressie leidt tot distantie, doordat expressie in de vorm van de veiligheid van het verhaal en het symbool, gevoelens en ervaring omtrent de rouw buiten het kind plaatst. Op deze manier is er sprake van een werkbare distantie.

3.3 De resultaten verkregen door de beschreven data-analyse

De onderzoeker heeft de resultaten van de interviews vanuit de Grounded Theory geanalyseerd. Dit wil zeggen dat de resultaten gebaseerd zijn op en gefundeerd worden door de data die zijn onderzocht. De resultaten kregen vorm door achtereenvolgens gebruik te maken van de analysetechnieken open coderen, axiaal coderen en selectief coderen. Op deze manier heeft de onderzoeker het coderingsproces vormgegeven. De interviews zijn afgenomen met behulp van een topiclist. De topiclist is gebaseerd op de belangrijkste begrippen voortkomende uit de vraag- en probleemstelling. De onderzoeker heeft deskundigen vanuit verschillende disciplines binnen de hulpverlening voor kinderen met rouwverwerkingsproblematiek geïnterviewd. De topiclist is aldus aangepast aan het werkveld, de ervaring en de expertise met betrekking tot het onderzoek van de respondent. De geïnterviewden hebben vrijuit kunnen spreken over de onderwerpen die centraal hebben gestaan in de topiclist. Ter verdieping zijn hierbij doorvragen gesteld. De onderzoeker heeft intensief gebruik gemaakt van member-checking en peer-debriefment. De resultaten zijn overlegd met de respondenten en feedback is verwerkt. Tevens heeft de onderzoeker de resultaten overlegd met studiegenoten, ook deze feedback is verwerkt. Met de intern begeleidende docent is continue contact gehouden omtrent de vormgeving en aanpak van het onderzoek.

De tabellen op de volgende pagina geven de belangrijkste resultaten weer die de kerncategorieën ondersteunen. De onderzoeker heeft deze resultaten in de vorm van stellingen omschreven. De respondenten hebben aangegeven of zij het eens of oneens waren met de stellingen. Hoewel veel stellingen door alle respondenten met “eens” werden beantwoord, zijn er ook een aantal belangrijke stellingen waarmee niet iedere respondent het eens bleek te zijn. Deze stellingen zijn echter wel betrokken bij de beschrijving en uitwerking resultaten van het onderzoek, daar de onderzoeker aan de expertise van de respondenten bij de desbetreffende stellingen veel waarde heeft gehecht. Het gaat

bij kwalitatief onderzoek immers ook niet om percentages, maar om de kwaliteit van de data. Een respondent met een hoge expertise op een bepaald gebied, kan de kwaliteit en de validiteit van de data vergroten.

Distantie

Begrip	Resultaten naar aanleiding van interviews	Respondenten
Veiligheid + Projectie + Verhaal/ symbool/ beeld	Praten over gevoelens en ervaringen rondom het overlijden kan moeilijk zijn voor kinderen. Symbolen en verhalen zijn veilig, want deze zijn indirect.	R1, R2, R3, R4, R5, R7
	De symbolische taal is een zachtere manier van uitdrukken.	R2, R3, R4, R5, R7
	Distantie zorgt voor veiligheid, waardoor kinderen zich binnen het kader van het verhaal en het symbool uiting kunnen geven aan gevoelens en ervaringen omtrent het overlijden van de dierbare.	R1, R2, R3, R4, R6, R5, R7
	Het verhaal, symbool en/of beeld gaat niet direct over het kind zelf. Deze distantie zorgt voor veiligheid.	R1, R3, R4, R5, R7
Effect	Door van een afstand naar een verhaal te kijken, kan bij het kind herkenning, erkenning en inzicht ontstaan in gevoelens en ervaring omtrent het overlijden van de dierbare.	R1, R2, R3, R4, R5, R6, R7

Expressie

Begrip	Resultaten naar aanleiding van interviews	Respondenten
Non-verbale handeling/ uitdrukking door kind + Fantasie	Kinderen laten door middel van non-verbale handelingen binnen spel zien wat hen bezig houdt en kunnen zo uiting geven aan gevoelens en ervaringen omtrent het overlijden van de dierbare.	R1, R2, R3, R4, R5, R6, R7
	Vooraf jonge kinderen uiten gevoelens en ervaringen rondom het overlijden van een dierbare vaak in non-verbaal fantasiespel. Dit doen zij vaak uit zichzelf.	R1, R2, R3, R4, R5, R6, R7
Ontwikkelingsleeftijd	De beeldentaal vormt zich al vroeg in de ontwikkeling en is een vorm van expressie waar we onbewust constant mee bezig zijn.	R1, R2, R3, R4, R5, R6, R7
	De ontwikkelingsleeftijd is van belang bij de afstemming op het kind om als therapeut aan te sluiten op de manier waarop het kind zich uitdrukt.	R1, R2, R3, R4, R5, R6, R7
	De inzet van verhalen, symbolen en beelden moet worden afgestemd op de ontwikkelingsleeftijd van het kind.	R1, R2, R3, R4, R5, R6, R7
	Een jonger kind uit zich meer door middel van fantasie en spel (verhalen, symbolen en beelden)	R1, R3, R4, R5, R7
	Terwijl een ouder kind rationeler nadenkt en verhalen, symbolen en beelden concreter en meer gebaseerd zijn op de waarheid.	R3, R4, R5, R7
Gevoelens	Het benoemen van gevoelens of de diepere emotionele laag die hieronder ligt kan voor sommige kinderen lastig zijn, ze hebben er de woorden niet voor. Het kind zal zich dan op een andere manier uitdrukken. Symbolen, verhalen en beelden zijn een geschikt middel.	R1, R2, R3, R4, R5, R6, R7
	Als een gevoel of een ervaring rondom de rouw buiten het kind wordt geplaatst, door middel van een verhaal, symbool of beeld, wordt het tastbaar. Hierdoor kan acceptatie ten opzichte van de gevoelens en ervaringen ontstaan.	R1, R2, R3, R4, R5, R6, R7
	Symbolen, beelden en verhalen liggen dicht bij de belevingswereld van het kind.	R1, R2, R3, R4, R5, R6, R7
Fantasie	Verhalen, symbolen en beelden doen een appèl op de fantasiebeleving van het kind.	R1, R2, R3, R4, R5, R6, R7

Persoonlijke connectie van het kind met verhaal, symbool en beeld

Begrip	Resultaten naar aanleiding van interviews	Respondenten
Betekenis	Het bewaren van een symbool steunt en geeft houvast. Het symbool krijgt een betekenis, gekoppeld aan de overledene of gevoelens en ervaringen rondom het overlijden van de dierbare.	R1, R2, R3, R4, R5, R6, R7
Personificatie	Een object kan een symbolische betekenis krijgen en kan een verbinding maken tussen het kind en de overledene of gevoelens en ervaringen rondom het overlijden van de dierbare.	R1, R2, R3, R4, R5, R6, R7
Projectie	Kinderen kunnen eigenschappen (van zichzelf en/of de ander), gevoelens en ervaringen in een fantasiefiguur, projecteren op een voorwerp of attribuut.	R1, R2, R3, R4, R5, R6, R7
Onbewuste + Linken	Een kind kan niet altijd direct linken leggen tussen de persoonlijke gevoelens en ervaringen rondom het overlijden van de dierbare en met een verhaal, symbool en/of beeld ervaren. Op onbewust niveau werkt het verhaal, symbool en/of beeld echter door en kan het kind in een latere fase het verband wel zien.	R1, R3, R4, R5, R6, R7
Linken + Beleving + Analogie	Een kind is in staat om, afhankelijk van de ontwikkelingsleeftijd, verbindingen te maken met zichzelf en het verhaal, symbool en/of beeld.	R1, R2, R3, R4, R5, R6, R7
	Het is belangrijk dat het kind tijdens de behandeling een koppeling kan maken tussen eigen gevoelens en ervaringen rondom het overlijden van de dierbare en het verhaal, symbool en/of beeld. Zo kunnen zowel een connectie tussen gevoelens en ervaringen omtrent het verliezen van de dierbare en het verhaal en/of het symbool als integratie ontstaan.	R1, R3, R4, R5, R6
	Het inzien van een verband tussen eigen gevoelens en ervaringen rondom het overlijden van de dierbare en het verhaal, symbool en/of beeld kan steunend werken voor het kind.	R1, R2, R3, R4, R5, R6
	Het inzien van een verband tussen eigen gevoelens en ervaringen rondom het overlijden van de dierbare en het verhaal, symbool en/of beeld kan inzichtgevend werken voor het kind.	R1, R2, R3, R4, R5, R6
	Als er een persoonlijke connectie van het kind met het verhaal, symbool en/of beeld bestaat, dan hoeft de persoonlijke connectie niet benoemd te worden.	R1, R7
	Woorden dekken voor kinderen vaak niet de lading. Symbolen raken een diepere belevingslaag van het kind.	R1, R2, R5, R6, R7
Afstemmen	De therapeut vormt een ondersteunende factor bij de persoonlijke connectie van kind met verhaal, symbool en/of beeld en de therapeut kan dit proces stimuleren.	R1, R2, R3, R4, R5, R6, R7
Beleving + Afstemmen	Het gaat bij de behandeling om de belevingswereld van het kind en welke persoonlijke connectie het kind heeft met het verhaal, symbool en/of beeld.	R1, R2, R3, R4, R5, R6, R7
	Het is belangrijk om af te stemmen op de belevingswereld van het kind en diens relatie met het product in de vorm van een verhaal, symbool en/of beeld zodat het kind de ruimte krijgt om een koppeling te maken met eigen gevoelens en ervaringen rondom het overlijden van de dierbare en het verhaal, symbool en/of beeld.	R1, R2, R3, R4, R5, R6, R7

Hoofdstuk 4 Discussie

Inleiding

In dit hoofdstuk gaat de onderzoeker dieper in op de resultaten van het onderzoek en wordt er een terugkoppeling gemaakt naar de vraagstelling en de case. In paragraaf '4.1 Beantwoording aan de vraagstelling' werkt de onderzoeker uit of en op welke manier de hoofd- en subvragen zijn beantwoord. In paragraaf '4.2 Analyse van de behaalde resultaten' beschrijft, analyseert en motiveert de onderzoeker of de resultaten op de voorgenomen wijze zijn behaald. Een kritische kijk op de opzet van het onderzoek en de behaalde resultaten komt terug in paragraaf '4.3 Sterkte/zwakte analyse'. In deze paragraaf doet de onderzoeker tevens aanbevelingen voor de beroepspraktijk. In paragraaf '4.4 Verklaring en interpretatie van de resultaten' verklaart en interpreteert de onderzoeker de resultaten vanuit de literatuur. De onderzoeker heeft hierbij diens persoonlijke visie en expertise als middel ingezet, om verbanden te kunnen leggen en koppelingen te kunnen maken van de verkregen resultaten uit de data-analyse en de literatuur. Paragraaf '4.5 De resultaten geïntegreerd in het nieuwe werkmodel' is een samenvoeging van de resultaten uit de data-analyse en de literatuur, resulterend in een nieuw werkmodel. In paragraaf '4.6 Vergelijking van het oude en het nieuwe werkmodel' wordt dit nieuwe werkmodel vergeleken met het werkmodel dat de onderzoeker in eerste instantie heeft ingezet tijdens het werken met de cliënt centraal staande in dit onderzoek.

4.1 Beantwoording van de vraagstelling

4.1.1 Beantwoording van de hoofdvraag

De hoofdvraag centraal staande in dit onderzoek luidt: *“Hoe kan verklaard worden dat verhalen en symbolen bijdragen aan de dramatherapeutische behandeling van een kind met gecompliceerde rouwverwerkingsproblematiek?”*.

Het “Hoe” uit de vraagstelling houdt in dit verband in, de manier waarop verhalen en symbolen de specifieke cliënt kunnen helpen bij de behandeling. De onderzoeker doelt hiermee op de (dramatherapeutische) eigenschappen die verhalen en symbolen hebben en in welke mate deze belangrijk zijn voor behandeling. De onderzoeker is er tijdens het onderzoek achtergekomen, dat verhalen en symbolen eigenschappen omvatten, die een appèl doen op de expressie van het kind. Een belangrijke eigenschap en tevens een kerncategorie binnen dit onderzoek, is distantie. Binnen deze kerncategorie valt het begrip veiligheid, een andere belangrijke eigenschap van verhalen en symbolen. Symbolen en verhalen zijn veilig omdat zij het kind de mogelijkheid bieden om zich te uiten, zonder dat het direct over henzelf gaat. Kinderen zijn fantasierijk en beschikken onbewust over tal van beelden. Bovendien kunnen kinderen zich, afhankelijk van de ontwikkelingsleeftijd, niet altijd verbaal uiten. Tijdens de behandeling van de cliënt waarmee de onderzoeker gewerkt heeft gedurende de stageperiode van het derde jaar van de opleiding Creatieve Therapie Drama, bleek dat de cliënt moeite had om datgene wat er van binnen speelde omtrent het verliezen van de dierbare te uiten. De cliënt gaf letterlijk aan geen woorden te hebben voor wat hij voelde. Bovendien bleek het direct praten over datgene wat hij lastig vond, veel te dichtbij te komen. De cliënt bleek zich door middel van verhalen en symbolen wel te kunnen uiten. Door van een afstandje naar het verhaal te kijken, kan er inzicht ontstaan in de eigen gevoelens en belevingswereld. Daar waar het kind moeite heeft om uiting te geven aan gevoelens en gevoelens die met elkaar in conflict zijn, biedt het verhaal voldoende afstand voor het kind om datgene wat er van binnen speelt te snappen. Belangrijk hierbij is dat het kind een persoonlijke connectie kan maken met het verhaal en/of het symbool en de eigen gevoelens en ervaringen omtrent het verlies van de dierbare. Dit kan steunend, inzichtgevend, rustgevend, accepterend, ontspannend, opluchtend en erkennend zijn voor het kind. Op deze manier heeft de behandeling waarbij wordt uitgegaan van verhalen en symbolen de meeste waarde en betekenis.

4.1.2 Beantwoording van de subvragen

De subvragen, opgesteld vanuit de hoofdvraag, verduidelijken de manier waarop de onderzoeker invulling heeft gegeven aan de hoofdvraag. De onderzoeker heeft tijdens de interviews en de data-analyse, minder nadruk gelegd op werkvormen en technieken, waardoor niet alle subvragen vanuit de kerncategorieën te beantwoorden zijn. De onderzoeker heeft tijdens het analyseren van de data immers de nadruk gelegd op het verklaren van het fenomeen bij een specifiek geval. Een aantal subvragen bleken hierbij irrelevant te zijn, daar deze ingaan op werkvormen, technieken en

therapeutische doelen. Hoewel deze informatie opgenomen kan worden in het creëren van een nieuw werkmodel, blijkt de beantwoording van deze vragen het fenomeen uit de praktijk niet te kunnen verklaren.

De subvragen die minder belangrijk bleken te zijn, tijdens het verloop van het onderzoek zijn:

- Welke werkvormen zijn er bij het werken met verhalen en symbolen geschikt voor kinderen met gecompliceerde rouwverwerkingsproblematiek?
- Welke technieken zijn inzetbaar bij het werken met verhalen en symbolen bij kinderen met gecompliceerde rouwverwerkingsproblematiek?
- Wat zijn de therapeutische doelen die gesteld worden, wanneer gewerkt wordt met verhalen en symbolen bij kinderen met gecompliceerde rouwverwerkingsproblematiek?

De subvragen die de hoofdvraag én het verklaren van het fenomeen uit de praktijk ondersteunen zijn:

- Wat is de betekenis van symboliek en fantasie binnen het werken met verhalen en op welke manier draagt dit bij aan de behandeling van een kind met gecompliceerde rouwverwerkingsproblematiek?
- Op welke manier is de ontwikkelingsleeftijd van het kind bepalend voor de manier waarop het kind zich non-verbaal uitdrukt, door middel van beelden, fantasie en symbolen?
- Welke therapeutische attitude neemt de therapeut aan binnen de methode storytelling en ten opzichte van het kind?
- Op welke manier dragen materialen (voorwerpen, attributen) bij aan het uitdrukking geven aan gevoelens en ervaringen omtrent het verliezen van de dierbare?
- Wat is het belang van de betekenis van de analogieën tussen het verhaal en de daarin voortkomende symbolen en de leefwereld van het kind?
- Wat zijn de effecten op het kind in het medium en daarbuiten?

4.2 Analyse van de behaalde resultaten

In 'Hoofdstuk 2 Onderzoeksopzet' legt de onderzoeker uitgebreid uit op welke manier het onderzoek is uitgevoerd, hoe het coderingsproces verlopen is en hoe de resultaten zijn verkregen. In deze paragraaf, een beknopte uitwerking van de manier waarop het onderzoek is uitgevoerd gekoppeld aan de resultaten. De onderzoeker heeft voor de start van het onderzoek, een tijdsbegroting gemaakt. Tijdens het onderzoek bleek hier enigszins geschoven mee te moeten worden, aangezien het vinden van respondenten en het uitwerken van de interviews veel tijd in beslag heeft genomen. De onderzoeker heeft zich bij het verkrijgen van de resultaten grotendeels gehouden aan het onderzoeksplan dat voor de start van het afstudeerproject is opgesteld en is goedgekeurd door de begeleidende docent. De onderzoeker heeft de resultaten vanuit de Grounded Theory geanalyseerd en heeft dus stap voor stap een theorie ontwikkeld op basis van de systematisch verkregen gegevens uit de data-analyse. Het analyseren van deze gegevens, bleek een lastige klus te zijn. De veelheid aan informatie maakte het de onderzoeker op sommige momenten lastig om overzicht te houden. Het bleek lastig te zijn om alle data te verkleinen tot datgene wat belangrijk was voor de beantwoording van de onderzoeksvraag. De eerste stap in het coderingsproces, het open coderen, heeft dan ook veel tijd in beslag genomen. De onderzoeker is gestart vanuit de vooraf opgestelde sensitizing concepts. De sensitizing concepts bevatten begrippen die direct uit de vraagstelling komen. Deze bleken echter niet te passen bij deze fase van coderen, daar deze begrippen erg globaal en vaak niet terug te vinden waren in de tekst. Bij het proces van open coderen is de onderzoeker zo veel mogelijk uitgegaan van codes en begrippen die direct uit de tekst afkomstig waren. Voor iedere respondent ontstond op deze manier een nieuwe codeboom, uitgaande van zinsneden direct uit de tekst. Nog steeds bleek er te veel datamateriaal te zijn om verbanden te kunnen ontdekken.

Tijdens het axiaal coderen, werden er voorzichtig verbanden gelegd, en kreeg het coderen steeds meer vorm. Tijdens deze fase werden er hoofdcodes en centrale begrippen gevormd. De hoofdcodes werden herleid vanuit de data en codes uit de interviews, als een soort overkoepelende begrippen met betrekking tot de zinsneden uit de tekst. Deze hoofdcodes konden vervolgens worden verkleind en worden ondergebracht in centrale begrippen. Opvallend was dat de centrale begrippen in hoge mate overeen bleken te komen met de sensitizing concepts. De onderzoeker heeft bij het axiale coderingsproces gebruik gemaakt van een zelfontwikkelde tabel, die als mal heeft gediend bij het invoeren van de data uit de verschillende interviews. Deze tabel heeft de onderzoeker tijdens het coderingsproces ontwikkeld. Dit was geen vooropgezet plan, maar bleek zeer goed te helpen om

verbanden te kunnen leggen tussen de codes uit de verschillende interviews. Hierna heeft de onderzoeker de tabellen naar aanleiding van de analyse van de interviews, teruggebracht tot één overkoepelende codeboom. Ook heeft de onderzoeker ter ondersteuning hoofdcodes met elkaar in verband gebracht. Dit wordt ook wel selectief coderen genoemd. Uit dit proces zijn een aantal belangrijke begrippen naar voren gekomen, de kerncategorieën. De onderzoeker heeft de kerncategorieën uitgewerkt (zie 'Hoofdstuk 3 Resultaten'), waarbij gebruik werd gemaakt van passages uit de interviews. Vervolgens heeft de onderzoeker de belangrijkste passages omgevormd tot stellingen. De stellingen voortkomend uit de kerncategorieën, heeft de onderzoeker in tabellen geplaatst en in het kader van member-checking overlegd met de respondenten. Deze hebben aangegeven het eens of oneens te zijn. Vervolgens heeft er opnieuw een kleinschalige data-analyse plaatsgevonden, waarbij de resultaten naar aanleiding van de member-check zijn verwerkt bij de uitwerking van de resultaten. Tevens heeft de onderzoeker de resultaten overlegd met studiegenoten, ook deze feedback is verwerkt.

Tijdens het proces van coderen, heeft de onderzoeker de vraagstelling bijgesteld. De inhoud van de vraag is hetzelfde gebleven, net als datgene waarnaar de onderzoeker onderzoek deed. De vormgeving van de vraag is echter veranderd, om zo goed mogelijk te kunnen aansluiten bij de verkregen resultaten.

4.3 Sterkte/zwakte analyse

4.3.1 Sterke punten

Een sterk punt van dit onderzoek is dat de onderzoeker tijdens dit onderzoek gebruik heeft gemaakt van triangulatie. Dit houdt in dat de onderzoeker metingen gedaan heeft vanuit verschillende invalshoeken (Boeije, 2005, p. 152). Ofwel, de onderzoeker heeft gebruik gemaakt van verschillende bronnen. Dit gebeurde op het gebied van de keuze van de respondenten, deze zijn immers vanuit verschillende gebieden van de hulpverlening voor kinderen met (gecompliceerde) rouwverwerkingsproblematiek uitgezocht. Op deze manier heeft de onderzoeker op een brede manier informatie kunnen verschaffen over diverse onderwerpen die binnen het kader van dit onderzoek belangrijk waren. Hierbij werd gebruik gemaakt van een lijst met inclusiecriteria om op deze manier experts te kunnen selecteren die ook daadwerkelijk konden bijdragen aan de beantwoording van de onderzoeksvraag. De onderzoeker heeft bij dit onderzoek niet alleen gebruik gemaakt van interviews. De onderzoeker heeft hiernaast andere belangrijke bronnen gebruikt om een antwoord te kunnen vinden op de onderzoeksvraag en om de resultaten naar aanleiding van de interviews te kunnen ondersteunen. Het gaat hierbij om literatuur en datamateriaal vanuit de stageperiode. De literatuur is ingezet om de data verkregen vanuit de interviews te ondersteunen en te beargumenteren. Op deze manier heeft de onderzoeker vanuit de resultaten een koppeling kunnen maken naar processen en modellen die binnen de dramatherapie belangrijk zijn. Een combinatie van deze verwerking van de literatuur en de resultaten vanuit de interviews, heeft de onderzoeker vervolgens gebruikt om tot een nieuw werkmodel te komen. Dit nieuwe werkmodel is vergeleken met het oude werkmodel, dat met behulp van het documentatiemateriaal uit de stageperiode is opgesteld. Kortom, de onderzoeker heeft diverse bronnen gebruikt en heeft metingen vanuit verschillende oogpunten gedaan en op verschillende manieren toegepast.

Een ander sterk punt van dit onderzoek, is dat de onderzoeker het fijne geluk heeft gehad dat alle respondenten mee hebben gewerkt aan de member-checks. Boeije (2005, p. 152) omschrijft dat member-checking de geldigheid van de interpretaties gemaakt door de onderzoeker versterken. De onderzoeker heeft bij het proces van member-checking een handige en efficiënte manier gevonden om resultaten voor te leggen aan en te laten controleren door de respondenten. De onderzoeker heeft namelijk een tabel opgesteld met daarin de resultaten, geformuleerd in de vorm van stellingen, afkomstig uit de data-analyse. Alle respondenten hebben aangegeven het eens of oneens te zijn met deze stellingen. Wanneer een respondent het niet eens bleek te zijn met een stelling, heeft deze aangegeven waarom niet. De resultaten naar aanleiding van deze member-check, zijn opnieuw gecodeerd en de uiteindelijke resultaten zijn op basis van dit proces aangepast.

Naast de techniek member-checking, heeft de onderzoeker gebruik gemaakt van peer-debriefment, waarbij studiegenoten werden gevraagd om de resultaten naar aanleiding van de data-analyse te controleren. De onderzoeker heeft deze techniek ingezet, om het onderzoek vanuit een zo objectief mogelijk gezichtspunt te benaderen. Immers, louter gebruik maken van het eigen gezichtspunt kan

subjectief zijn. Wanneer meerdere deskundigen de resultaten onder handen nemen, wordt de objectiviteit en de validiteit vergroot. Boeije (2005, p. 152) ondersteunt dit gegeven en geeft aan dat wanneer er meerdere deskundigen worden betrokken bij een onderzoek, de interpretaties bediscussieert kunnen worden op hun juistheid. De toepassing van deze techniek beschouwt de onderzoeker ook als een sterk punt van dit onderzoek.

4.3.2 Zwakke punten

Binnen dit onderzoek zijn twee tot dramatherapeut opgeleide professionals geïnterviewd. Verder zijn er twee creatief therapeuten van een ander medium geïnterviewd. De overige respondenten zijn gespecialiseerd in het werken met kinderen en rouw. Zij werken ook met creatieve methodieken die binnen de dramatherapie worden ingezet en binnen het kader van dit onderzoek passen, maar in die zin niet als dramatherapeutische methodiek of vanuit een dramatherapeutische invalshoek worden aangeboden. Deze respondenten zijn vanwege hun expertise met betrekking tot kinderen en hun ontwikkeling en rouw, echter wel erg belangrijk gebleken voor dit onderzoek. In bovenstaande paragraaf wordt uitgelegd dat dit een manier van triangulatie is. De onderzoeker acht het belangrijk dat voor de kritische lezer van dit onderzoek vermeld wordt, dat de onderzoeker de eigen kennis en vaardigheden heeft ingezet bij het coderen en analyseren van de interviews van de respondenten die geen dramatherapeut zijn. De onderzoeker kijkt vanwege persoonlijke ervaringen, opleiding en kennis immers door een dramatherapeutische bril. De manier van werken van de respondenten zonder creatief therapeutische achtergrond, is meegenomen in het dramatherapeutische werkmodel. Echter, daar waar twee meningen verschilden, werd tijdens de codering en analyse aan de mening van de dramatherapeut vanwege de ervaring en expertise omtrent de inzet van dramatherapeutische methodieken meer waarde gehecht. Dit onderzoek is immers gericht op de dramatherapeutische behandeling en heeft dan ook geleid tot een dramatherapeutisch werkmodel.

De literatuur gebruikt in dit onderzoek is in de meeste gevallen niet ouder dan tien jaar. Wanneer gebruik werd gemaakt van bronnen die wel ouder dan tien jaar waren, was het voor de onderzoeker belangrijk dat deze bronnen aan een belangrijke eis voldeden. Zo diende de informatie beschikbaar in deze bron uit te gaan van een hoge mate van exclusiviteit. Hiermee bedoelt de onderzoeker dat de informatie afkomstig uit deze bron niet uit een voor de onderzoeker beschikbare andere bron te verkrijgen was, die wel binnen de grens van tien jaar viel. De schrijver of theoreticus van het werk diende bovendien een belangrijke positie in te nemen binnen de dramatherapie, of met betrekking tot de onderwerpen aangaande het onderzoek. Hoewel de onderzoeker rekening heeft gehouden met de exclusiviteit van de bron, is het echter belangrijk om binnen dit kader te benoemen dat de bron ietwat verouderd kan zijn en buiten de grens van tien jaar valt.

4.3.3 Aanbevelingen voor de beroepspraktijk, beroepsontwikkeling en vervolgonderzoek

De resultaten hebben een nieuw werkmodel opgeleverd (zie paragraaf '4.5 De resultaten geïntegreerd in het nieuwe werkmodel'). Dit werkmodel is volgens de Grounded Theory ontstaan vanuit de resultaten, waarbij data voortdurend met elkaar werd vergeleken, gebaseerd op een fenomeen uit de praktijk. Het nieuwe werkmodel is een verbetering van het oude werkmodel, maar is nog niet uitgetest. Een volgende stap zou kunnen zijn om het werkmodel uit te testen op een kind met een vergelijkbare situatie als het kind uit de case. Vervolgens zou deze case opnieuw onderzocht kunnen worden, om de effectiviteit van het nieuwe werkmodel te testen en om verbeteringen aan te brengen met betrekking tot de dramatherapeutische behandeling.

Het kan interessant zijn om te onderzoeken of het werkmodel ook inzetbaar is voor een problematiek die vergelijkbaar is aan gecompliceerde rouwverwerkingsproblematiek. Het kan hierbij gaan om een problematiek, waarbij het kind net als bij de cliënt uit de case, moeite heeft met het uiten van gevoelens en ervaringen. De onderzoeker verwacht dat het werkmodel, geschikt zou kunnen zijn voor bijvoorbeeld de behandeling van kinderen met een posttraumatische stressstoornis of slachtoffers van seksueel en lichamelijk geweld/misbruik. Hoewel de onderzoeker geen gegronde uitspraken kan doen over de posttraumatische stressstoornis of slachtoffers van seksueel en lichamelijk geweld daar het onderzoek hier niet op gericht is, zouden elementen uit het nieuwe werkmodel helpend kunnen zijn bij de behandeling. Denk hierbij bijvoorbeeld aan de waarde van de veiligheid van symbolen en verhalen om tot expressie te kunnen komen. Binnen dit kader kan onderzocht worden of het nieuwe werkmodel, waarbij men uitgaat van symbolen en verhalen, breder inzetbaar is.

De resultaten van dit onderzoek zijn gebaseerd op het werken met een individuele cliënt. Groepsdynamische processen zijn daarom ook niet terug te vinden in deze scriptie. De behandeling

van een kind met rouw, zou ook plaats kunnen vinden in groepsverband. Het zou interessant kunnen zijn op welke manier symbolen en verhalen vertaald kunnen naar een groepsproces. Een symbool of een verhaal kan dan een groepsbetekenis krijgen. Dit zou in een vervolgonderzoek verder onderzocht en ontwikkeld kunnen worden.

4.4 Verklaring en interpretatie van de resultaten

4.4.1 Verhalen en symbolen

De onderzoeker heeft verschillende bronnen gevonden die de resultaten vanuit de literatuur verklaren en ondersteunen. “*Een symbool is een herkenningsteken voor de verbinding met de persoon van wie je houdt*” (Fiddelaers-Jaspers, 2005, p. 227). Symbolen zijn beelden of voorwerpen die verwijzen naar onzichtbare, maar belangrijke gebeurtenissen, gedachten en gevoelens. De materiële waarde van het symbool is klein, de emotionele waarde is echter groot voor het kind. Dit ondersteunt de resultaten vanuit de data-analyse. Enerzijds stelt de onderzoeker namelijk dat het symbool een betekenis kan krijgen. Het kind kan het symbool koppelen aan de overledene en/of gevoelens en ervaringen omtrent het overlijden van de dierbare. Alle respondenten ondersteunen deze aanname. Dit kan gebeuren, doordat het kind gevoelens en ervaringen op het verhaal of het symbool projecteert. Dit is vaak een onbewust proces. Anderzijds blijkt dat door de distantie die verhalen en symbolen bieden, het kind voldoende afstand en daardoor veiligheid kan ervaren. Op deze manier kan het kind ook daadwerkelijk op een onbewuste manier projecties maken op het verhaal en het symbool. Zo benoemt Brun (Geciteerd in Bouzoukis, 2001, p. 35) dat de afstand die een verhaal biedt, zorgt voor een gevoel van veiligheid. Hierdoor kunnen thema's die lastig zijn om te bespreken op een indirecte manier worden benaderd. De schrijfster verdedigt het gebruik van verhalen voor kinderen die te maken hebben gehad (met trauma) en verlies. Binnen de symboliek van het verhaal, ligt het antwoord, al is dit vaak onbewust.

De onderzoeker trekt een belangrijke conclusie naar aanleiding van de literatuur gekoppeld aan de resultaten. Namelijk dat gevoelens en ervaringen die te pijnlijk zijn om te benoemen en te verwoorden of waarvan het kind überhaupt geen concrete verbale voorstelling kan maken, op een verholde en zachtere wijze kunnen worden gedramatiseerd. Door middel van deze dramatische expressie in de vorm van symbolen en verhalen, kunnen deze gevoelens en ervaringen worden geuit. Zo geven de respondenten R2, R3, R4, R5 en R7 aan dat de symbolische taal een zachtere manier van uitdrukken kan zijn. Praten over gevoelens en ervaringen rondom het overlijden kan immers moeilijk zijn voor het kind. Symbolen (en verhalen) zijn veilig, want deze zijn indirect. De respondenten R1, R2, R3, R4, R5 en R7 hebben aangegeven het eens te zijn met deze stelling. Cleven (2004, p. 113) voegt hieraan toe dat wanneer het voor de cliënt mogelijk is om een symbool te kiezen voor een ervaring of voor een aspect van de eigen persoonlijkheid, er sprake is van een sterke emotionele betrokkenheid. Cleven haalt hierbij aan dat de cliënt zich daar niet bewust van hoeft te zijn. Door te werken met symboliek kan de cliënt bovendien de diverse aspecten van een ervaring belichten, afstand creëren en betekenis aan geven. Ook verschillende respondenten benadrukken dit onbewuste proces met betrekking tot de connectie die het kind kan maken tussen gevoelens en ervaringen omtrent de rouw en het verhaal of het symbool binnen de therapeutische setting. Een kind kan niet altijd direct linken leggen tussen de persoonlijke gevoelens en ervaringen rondom het overlijden van de dierbare en met een verhaal en symbool. Op onbewust niveau werkt het verhaal en/of het symbool echter door en kan het kind in een latere fase het verband wel zien. De respondenten R1, R3, R4, R5, R6 en R7 hebben naar aanleiding van de member-checks aangegeven het hiermee eens te zijn.

Bouzoukis (2001, p. 229) benoemt dat de connectie tussen fictie en het alledaagse leven de essentie is van dramatherapie. Het kind is in staat om zich uit te drukken door middel van het verhaal. Op deze manier kan ernaar gestreefd worden om begrip te creëren. Hoewel dit begrip vaak onbesproken is en zich op onbewust niveau manifesteert, komt het weldegelijk tot uiting door een combinatie van symboliek en gevoelens, met een positief resultaat als gevolg. Verhalen en symbolen, kunnen namelijk erg succesvol zijn voor de behandeling van een kind dat niet kan of wil spreken over datgene wat er van binnen speelt. Jones (Jones, 1996, p. 146) haakt hierop in en stelt dat vaststaande en zelf gecreëerde verhalen gebruikt kunnen worden zodat de cliënt persoonlijke associaties, betekenissen en interpretaties kan geven aan het materiaal. Deze kunnen vervolgens verder worden geëxploreerd door ze uit te spelen. Het gaat er hierbij niet om wat de intenties van de therapeut zijn, maar om de betekenissen die de cliënt geeft aan elementen uit het verhaal. Dit komt overeen met de resultaten waaruit blijkt dat het bij de behandeling gaat om de belevingswereld van het kind en welke

persoonlijke connectie het kind heeft met het verhaal en/of het symbool. In dit kader is het belangrijk dat de therapeut zich hierop afstemt, zodat het kind de ruimte krijgt om een eigen koppeling te maken tussen de gevoelens en ervaringen omtrent het overlijden van de dierbare en het verhaal en/of symbool. De therapeut vormt hierbij een ondersteunende factor. De therapeut kan het proces waarin het kind een persoonlijke connectie kan maken met het verhaal en het symbool stimuleren. Alle respondenten blijken het eens te zijn met deze stellingen. Bouzoukis (2001, p. 231) ondersteunt dit gegeven en legt uit dat het essentieel is voor de dramatherapeut om aan te sluiten op de imaginaire leefwereld van het kind. Dit is essentieel voor het tot stand komen van een therapeutische relatie en het op gang brengen van een helingsproces. Een mooie stelling afkomstig uit het Tijdschrift voor Creatieve Therapie luidt die hierop aansluit luidt: “Het kind bepaalt met het verhaal zijn eigen weg, zijn eigen tempo; het kind nodigt je uit in zijn wereld en wordt vervolgens verrast door de dingen die niet zichtbaar waren” (Deekens, 2003, april, p. 24).

Hierbij is het interessant om de wisselwerking tussen dramatische expressie en distantie te benoemen. De resultaten tonen aan dat distantie kan leiden tot dramatische expressie en dat dramatische expressie kan leiden tot distantie. Distantie kan leiden tot dramatische expressie, doordat de veiligheid van het verhaal en het symbool het kind de ruimte geeft om uiting te geven aan gevoelens en ervaringen. Dramatische expressie leidt tot distantie, doordat expressie in de vorm van de veiligheid van het verhaal en het symbool, gevoelens en ervaring omtrent de rouw buiten het kind plaatst. Op deze manier is er sprake van een werkbare distantie. Landy (1993, p. 25) zou deze werkbare distantie “aesthetic distance” (of: esthetische distantie) noemen. Landy legt esthetische distantie uit als een vorm van distantie waarbij er een balans bestaat tussen affectie en cognitie en waarbij zowel het uiten van gevoel als reflectie kunnen worden gestimuleerd. Landy (Geciteerd in Casson, 2004, p. 120) voegt hieraan toe dat esthetische distantie een ideale staat vormt waarbij gevoelens geuit kunnen worden zonder dat de cliënt overspoelt raakt. Op deze manier kan flow ontstaan en dit zorgt ervoor dat de cliënt op een speelse wijze om kan gaan met dat wat van binnen speelt.

4.4.2 Het kind met gecompliceerde rouw en verhalen en symbolen

In de probleemstelling heeft de onderzoeker de cognitieve ontwikkeling van kinderen met betrekking tot het begrip “dood” en rouw in het algemeen uitgewerkt. In het kader van het onderzoek is het interessant gebleken om tevens vanuit de literatuur uit te werken om welke manier spel zich ontwikkelt. Zo tonen de resultaten immers aan, dat er een verschil blijkt te zijn in de manier waarop kinderen van verschillende leeftijdsfasen symbolen en verhalen inzetten om zich uit te drukken. De visie van Piaget vormt een aanvulling op wat de resultaten vanuit de data-analyse reeds aantoonde. De Zwitserse psycholoog Jean Piaget creëerde een theorie op het gebied van cognitieve ontwikkeling. Piaget verdeelde de cognitieve ontwikkeling in vier te onderscheiden fasen: de sensomotorische fase (van de geboorte tot twee jaar), de pre-operationele fase (van twee jaar tot zes/zeven jaar), de fase van de concrete operaties (van zes/zeven jaar tot ongeveer elf jaar) en de fase van de formele operaties (vanaf ongeveer twaalf jaar) (<http://www.earlytechnicaleducation.org>). Hierop aansluitend ontwikkelde Piaget een theorie waarin uitgewerkt wordt hoe spel zich ontwikkelt bij kinderen. Volgens Piaget is de manier waarop kinderen spelen, onder te verdelen in drie stadia die ieder gekenmerkt worden door een specifieke functie (Van der Poel & Blokhuis, 2008, p. 37; Jones, 1996, p. 170):

- Practice play (0 – 2): oefenspel. Dit spel kenmerkt zich door het herhalen van zintuiglijke en/of motorische handelingen, uitsluitend om het plezier in de handelingen zelf. Door herhaling oefent het kind het inzicht in de relatie tot voorwerpen waardoor cognitieve schema's steeds hechter worden. Dit stadia past bij de sensomotorische fase;
- Symbolic play (2 – 7): symbolisch spel. Objecten, handelingen en/of personen kunnen andere afwezige objecten, handelingen en/of personen voorstellen. Het kind leert door dit spel, dat een voorwerp iets anders voor kan stellen en dat het kind iets duidelijk kan maken zonder de direct waarneembare wereld hierbij nodig te hebben. Dit stadia past bij de pre-operationele fase;
- Games with rules (7 – 11): spel met regels. Tijdens dit spel vindt er een competitie plaats tussen meerdere spelers waarbij kinderen zich laten leiden door vooraf opgestelde regels. Het kind leert regels te herkennen en te hanteren. Deze hebben vooral betrekking op de sociale wereld. Dit stadia past bij de concreet-operationele fase.

Een model dat gekoppeld kan worden aan de theorie van Piaget is het ‘EPR-paradigm’ ontwikkeld door Sue Jennings, gerenommeerd spel- en dramatherapeut. EPR staat hierbij voor embodiment (belichaming), projection (projectie), role (rol). Het model van Jennings vormt hierbij een aanvulling

omdat het dieper in gaat op dramatherapeutische elementen van spel bij het jonge kind. Het EPR-paradigma verklaart de ontwikkeling van spel en dramatische expressie bij kinderen van nul tot zeven jaar. Tijdens de 'E-fase' worden ervaringen opgeslagen in het lichaam en worden deze vooral geuit door bewegingen. Tijdens de 'P-fase' vindt een ontwikkeling plaats en kan het kind reageren op gebeurtenissen die optreden buiten het eigen lichaam. Het kind leert zichzelf te plaatsen ten opzichte van objecten en ruimte. Bovendien gaat het kind binnen deze fase gebruik maken van verhalen, waarbij objecten (bijvoorbeeld poppen) worden ingezet. Het kind kan nu verhalen en rollen projecteren op de objecten. Vervolgens vindt opnieuw een ontwikkeling plaats. Het kind kan tijdens de 'R-fase' zelf de rollen aannemen, in plaats van deze te projecteren op materialen. Het kind kan zelf rollen, scènes en verhalen ontwikkelen (<http://www.suejennings.com>).

De modellen van Piaget en Jennings tonen aan dat de manier waarop kinderen spelen voortdurend in ontwikkeling is, afhankelijk van de leeftijd van het kind. Uit de resultaten vanuit de data-analyse blijkt ook dat het jonge kind veel symbolisch spel gebruikt om zich uit te drukken, vaak uit zichzelf. Alle respondenten hebben aangegeven het hiermee eens te zijn. Keirse (2002, p. 45), klinisch psycholoog en doctor in de medische wetenschappen, legt uit dat volwassenen kunnen praten over hun verdriet en na kunnen denken over gebeurtenissen. Bij jonge kinderen zijn verbale en mentale mogelijkheden nog niet genoeg ontwikkeld om gevoelens omtrent het overlijden van de dierbare op deze manier te verwerken. Het kind verwerkt zijn verdriet vaak in het gedrag of spel. Dit verklaart dus, waarom de cliënt uit de case, geen woorden kon vinden voor datgene wat hij beleefde.

"Spelen is het meest natuurlijke instrument voor kinderen. (...) Spel is de taal van kinderen" (Keirse, 2002, p. 46). Het spel is voor het kind een veilige manier om zich te kunnen uiten. Op deze manier kan het kind gevoelens en ervaringen een plek geven in hun wereld. Ook Fiddelaers-Jaspers (2005, p. 254) ondersteunt de visie van Keirse en benoemt ook dat jonge kinderen, vooral peuters en kleuters, gebeurtenissen via spel verwerken. De resultaten verkregen vanuit de data-analyse tonen in overeenstemming met de literatuur aan, dat het kind door middel van non-verbale handelingen en op een symbolische wijze binnen spel kan laten zien wat hem bezig houdt. Op deze wijze kan het kind uiting geven aan gevoelens en ervaringen omtrent het overlijden van de dierbare. Alle respondenten bleken het eens te zijn met dit gegeven. Zo krijgt het kind de mogelijkheid om op een veilige, doch expressieve manier om te gaan met datgene wat er van binnen speelt. Bij de dramatherapeutische behandeling blijkt het belangrijk te zijn dat bij jonge kinderen koppelingen worden gemaakt naar betekenissen van verhalen en symbolen om een persoonlijke connectie te stimuleren. Dit doet de therapeut op een afgestemde manier, waarbij uitgegaan wordt van de belevingswereld van het kind. Op deze manier wordt de ruimte geboden voor het kind om gevoelens en ervaringen geprojecteerd op een verhaal of een symbool te snappen.

De wat oudere kinderen, begrijpen al iets beter wat 'dood zijn' inhoudt, maar dit roept vaak wel nog veel vragen bij hen op. Craeynest (2005, p. 209) beschrijft in het kader van de theorie van Piaget dat het oudere kind vanaf een jaar of zeven steeds meer inzichten en logische denkwijzen ontwikkelt en steeds beter in staat om logisch na te denken. De resultaten tonen aan dat verhalen en symbolen bij oudere kinderen concreter zijn en meer gebaseerd op de waarheid. Met deze stelling zijn de respondenten R3, R4, R5 en R7 het eens.

4.4.3 De resultaten gekoppeld aan de kernprocessen van Jones

Phil Jones (1996), de schrijver van het boek *Drama as Therapy, Theatre As Living* en de grondlegger van een aantal belangrijke dramatherapeutische principes, beschrijft in het kader van de effectiviteit van dramatherapie negen kernprocessen. Volgens de onderzoeker zijn de resultaten verkregen uit dit onderzoek, elk op een unieke manier terug te voeren naar een aantal van deze negen kernprocessen. De onderzoeker maakt hieronder een koppeling naar deze kernprocessen en werkt uit op welke manier deze de resultaten verkregen vanuit de data-analyse ondersteunen.

Dramatic projection – dramatische projectie

"Dramatic projection within dramatherapy is the process by which clients project aspects of themselves or their experience into theatrical or dramatic materials or into enactment, and thereby externalise inner conflicts" (Jones, 1996, p. 101).

Jones (1996, p. 101) omschrijft projectie als een proces waarbij de cliënt aspecten van zichzelf of ervaringen van zichzelf binnen de dramatische setting projecteert op het spel, karakters en/of materialen. Dit gebeurt gewoonlijk op een onbewust niveau. Op deze manier worden innerlijke

conflicten geëxternaliseerd. Dit sluit nauw aan op de kerncategorie expressie, uitgewerkt in paragraaf '3.1 Beschrijving van de kerncategorieën als resultaat van de data-analyse'. De onderzoeker beschouwt het proces van externalisatie als een vorm van expressie. In het kader van het werken met verhalen en symbolen, kan het kind hierbij datgene wat er van binnen speelt uiten door projecties te maken op het dramatherapeutische materiaal. Uit de resultaten naar aanleiding van de data-analyse blijkt, alle respondenten zijn het hiermee eens, dat kinderen eigenschappen (van zichzelf en/of de ander), gevoelens en ervaringen in een fantasiefiguur, op een voorwerp of een attribuut kunnen projecteren. Deze resultaten tonen tevens aan, dat het kind niet alleen projecteert op het verhaal en/of het symbool, maar ook een connectie kan maken met de eigen gevoelens en ervaringen omtrent het verliezen van de dierbare en het materiaal in de vorm van verhalen en symbolen waarop deze gevoelens en ervaringen worden geprojecteerd. Alle respondenten hebben aangegeven het eens te zijn met de stelling die dit verband aantoont.

De ontwikkelingsleeftijd is van invloed op de manier waarop het kind daarbij connecties maakt met eigen gevoelens en ervaringen. Het inzien van een verband tussen de persoonlijke gevoelens en ervaringen van het kind omtrent het verliezen van de dierbare, is belangrijk voor de behandeling. Op deze manier kan er een connectie ontstaan en kan het kind de projecties integreren. De respondenten R1, R3, R4 en R6 hebben aangegeven het eens te zijn met deze stelling resulterend uit de data-analyse van de interviews. Ook Jones (1996, p. 102) ondersteunt dit gegeven en voegt hieraan toe dat door expressie en exploratie van het materiaal, een nieuwe relatie ten opzichte van het geprojecteerde materiaal (in dit kader de gevoelens en ervaringen van het kind ten opzichte van het verliezen van de dierbare) kan worden gevormd. Binnen deze nieuwe relatie, of connectie, kan een re-integratie van het materiaal ontstaan.

Jones (1996, p. 101) legt verder uit dat wanneer het kind een gevoel of een ervaring projecteert op het dramatherapeutische materiaal dit gevoel of deze ervaring buiten het kind kan worden geplaatst. Deze manier van dramatische expressie, kan vervolgens een verandering teweeg brengen. Namelijk door het creëren van perspectief en de mogelijkheid tot exploratie van het geprojecteerde materiaal. Dit kan inzicht creëren bij het kind. Uit de resultaten blijkt ook dat het bij het ontstaan van veranderingen met inzicht als doel belangrijk is dat het kind een connectie kan maken tussen de eigen gevoelens en ervaringen en het geprojecteerde materiaal in de vorm van een verhaal en/of een symbool. R1, R2, R3, R4 en R6 geven aan dat juist het inzien van het verband tussen de eigen gevoelens en ervaringen omtrent het overlijden van de dierbare en het verhaal, symbool inzichtgevend kan werken voor het kind. Een belangrijke toevoeging vanuit de resultaten hierbij is dat het kind niet altijd direct het verband kan zien tussen het verhaal en/of het symbool en datgene wat er van binnen speelt. Op onbewust niveau werkt het verhaal en/of het symbool en/of beeld echter door en kan het kind in een latere fase het verband wel zien. Het is niet vreemd te noemen dat het kind, afhankelijk van de ontwikkelingsleeftijd, niet direct inzicht heeft in dit verband. Zoals zowel de resultaten en de literatuur (1996, p. 130) aantonen, is projectie immers een onbewust proces. De respondenten R1, R2, R3, R4 en R6 hebben aangegeven het hiermee eens te zijn. De therapeut kan een ondersteunde rol spelen door vragen te stellen waardoor het kind tot verheldering kan komen. Het onbewuste kan op deze manier bewust gemaakt worden, waardoor de mogelijkheid tot exploratie en het verkrijgen van inzicht met betrekking tot de eigen gevoelens en ervaringen kan worden gerealiseerd.

Een andere uitkomst naar aanleiding van de data-analyse, is dat wanneer een gevoel of een ervaring buiten het kind wordt geplaatst, door middel van een verhaal, symbool of beeld, datgene wat er van binnen speelt tastbaar wordt. Hierdoor kan acceptatie ten opzichte van de gevoelens en ervaringen ontstaan. Duidelijk wordt aldus vanuit de visie van Jones gekoppeld aan de resultaten, dat het kind door projectie op verhalen en/of symbolen expressie kan geven aan gevoelens die te maken hebben met het verliezen van de dierbare. Daar waar het kind de mogelijkheden niet heeft om gevoelens en ervaringen te verbaliseren, bieden de verhalen en symbolen de mogelijkheid om datgene wat er van binnen speelt te projecteren op het materiaal.

Therapeutic performance process – therapeutische opvoering

“Therapeutic performance is the process of need identifying, rehearsal, showing and disengagement within dramatherapy” (Jones, 1996, p. 102).

Binnen het kader van dit kernproces zijn twee therapeutische effecten te herkennen, aldus Jones (1996, p. 102). De therapeutische opvoering, biedt de cliënt ten eerste de mogelijkheid om expressie te geven aan innerlijke processen. Ten tweede kan de cliënt de relatie met betrekking tot deze

innerlijke processen door middel van exploratie van het gedramatiseerde materiaal veranderen. Jones (1996, p. 102) benoemt tevens dat het creëren van een verhaal dat connecties heeft met het probleem van de cliënt en het deelnemen aan het uitspelen van dit verhaal, de cliënt inzicht kan bieden met betrekking tot de eigen levenservaringen. Jones De onderzoeker beschouwt therapeutische opvoering binnen het kader van dit onderzoek als het uitspelen van een verhaal.

De bevindingen vanuit de literatuur ondersteunen datgene wat de resultaten vanuit de data-analyse reeds aantoonde: het feit dat het kind enerzijds door middel van verhalen en symbolen uiting kan geven aan gevoelens en ervaringen omtrent het overlijden van de dierbare. R6 (persoonlijke mededeling, 2011, 18 april) geeft bijvoorbeeld aan dat wanneer een kind gevoelens en ervaringen omtrent de rouw verbaliseert, dit vaak niet de lading dekt. Verhalen en symbolen raken een andere laag van beleving aan, die wel uiting kunnen geven aan gevoelens en ervaringen omtrent het overlijden van de dierbare. Hierbij speelt projectie, zoals reeds is uitgewerkt, een belangrijke rol. Anderzijds biedt het uitspelen van het verhaal en de daarbij behorende symbolen de mogelijkheid om inzicht te verschaffen in de eigen gevoelens en ervaringen. Zo geeft R4 (persoonlijke mededeling, 2011, 8 april) aan, dat een kind diens eigen gevoelens en ervaringen niet kan overzien. Een kind kan echter wel een fantasieverhaal overzien. Op deze manier kan het kind er anders naar kijken. De onderzoeker concludeert vanuit zowel de resultaten vanuit de data-analyse als de literatuur met betrekking tot de kernprocessen dat er op deze manier inzicht kan ontstaan met betrekking tot de eigen gevoelens en ervaringen omtrent de rouw.

Dramatherapeutic empathy and distancing – dramatherapeutische empathie en distantie

“Often empathy and distancing are presented as oppositional forces, two opposing processes within theatre and within Dramatherapy” (Jones, 1996, p. 104).

Zoals deze zinsnede aangeeft, worden empathie en distantie vaak gezien als processen die elkaar uitsluiten. Uit zowel de resultaten van het onderzoek, als de mening van Jones, blijkt echter dat de twee begrippen nauw met elkaar verbonden zijn. Tijdens de uitwerking van dit dramatherapeutische kernproces, legt de onderzoeker uit op welke manier deze begrippen binnen het kader van dit onderzoek met elkaar samenhangen, alvorens de twee begrippen afzonderlijk te hebben uitgewerkt.

De data-analyse van het onderzoek, heeft drie kerncategorieën opgeleverd. Een van deze kernbegrippen is ‘distantie’. Jones legt distantie uit als een dramatherapeutisch proces waarbij de cliënt vanuit een ander perspectief betrokken raakt bij het materiaal. Dit perspectief of deze manier van betrokkenheid, is meer gericht op gedachten en reflecties (Jones, 1996, p. 106). De woorden van Jones kort in eigen woorden samenvattend, stelt de onderzoeker dat distantie kan leiden tot inzicht. Hoewel de resultaten aantonen dat het verkrijgen van inzicht door distantie een belangrijk effect is, blijkt bij de dramatherapeutische behandeling nog een aantal elementen van belang te zijn. De resultaten tonen namelijk aan, dat distantie nauw samenhangt met de begrippen projectie en veiligheid (zie ‘paragraaf ‘3.1.1 Distantie’). Deze twee elementen blijken het kernbegrip distantie te ondersteunen bij de verklaring van de manier waarop symbolen en verhalen bijdragen aan de behandeling van een kind met gecompliceerde rouwverwerkingsproblematiek. Distantie zorgt voor veiligheid, waardoor kinderen zich binnen het kader van het verhaal en het symbool uiting kunnen geven aan gevoelens en ervaringen omtrent het overlijden van de dierbare. De verhalen en symbolen gaan immers niet over het kind zelf. Uit de data-analyse en de member-checks blijken alle respondenten het hiermee eens te zijn. Daar waar het kind moeite heeft om eigen gedrag, gevoelens en cognities te herkennen, is het kind wel in staat om zich te verplaatsen in anderen, ofwel gedramatiseerde figuren en gebeurtenissen uit het verhaal. Door projecties die het kind maakt op het dramatherapeutische materiaal kunnen deze figuren en datgene wat zij meemaken in het verhaal symbool staan voor datgene wat het kind ervaart en beleeft met betrekking tot het verliezen van de dierbare. Daar waar het kind moeite heeft om uiting te geven aan zowel gevoelens en ervaringen als gevoelens die met elkaar in conflict zijn, biedt het verhaal voldoende afstand voor het kind om deze wirwar aan gevoelens te begrijpen. De afstand tot het verhaal, biedt aldus inzicht in de eigen gevoelens en belevingswereld met betrekking tot de rouw.

Een andere kerncategorie, is de ‘persoonlijke connectie van het kind met verhaal en het symbool’. Dit begrip sluit nauw aan bij de uitleg die Jones geeft met betrekking tot het kernproces empathie. Jones omschrijft empathie als het proces waarbij er een emotionele band ontstaat tussen de cliënt en het dramatherapeutische materiaal in de vorm van een rol, object, situatie of activiteit (Jones, 1996, p. 106). De onderzoeker ziet hierin een duidelijke overeenkomst. Het gaat er bij de kerncategorie net als

bij het kernproces empathie om, dat de cliënt verbindingen legt en er bepaalde mate van emotionele betrokkenheid ontstaat. Uit de resultaten van het onderzoek blijkt dat de persoonlijke connectie die het kind maakt met het verhaal en het symbool, zeer belangrijk is voor de behandeling van het kind met gecompliceerde rouw. Alle respondenten zijn het hiermee eens.

Hoewel de Engelstalige zinsnede onder het kopje op de vorige pagina anders doet vermoeden, draagt Jones aldus de mening dat empathie en distantie op verschillende manieren met elkaar verbonden zijn. Jones legt bijvoorbeeld uit, dat beide elementen belangrijk zijn voor de effectiviteit van de dramatherapeutische behandeling. Beide staan centraal bij het toegang krijgen tot gevoelens en ervaringen en tot het creëren van een perspectief ten opzichte van deze gevoelens en ervaringen (Jones, 1996, p. 105-106). Ook de resultaten tonen aan dat zowel distantie, waarbij projectie en veiligheid een belangrijke rol spelen, als de connectie van het kind met het verhaal en het symbool belangrijk zijn voor de effectiviteit behandeling van het kind met gecompliceerde rouw. Uit de resultaten blijkt zelfs dat distantie, kan leiden tot de connectie die een kind kan maken met het verhaal of het symbool en de persoonlijke gevoelens en ervaringen omtrent het overlijden van de dierbare. Door middel van het volgende citaat, legt de onderzoeker uit op welke manier de twee kernbegrippen verbonden zijn met elkaar: “En wat ik soms ook doe, is vanuit de bak een stukje eruit pakken en dat dan samen gaan spelen, zodat je ook dingen aan den lijve kunt ervaren en het iets dichterbij kunt laten komen” (R5, persoonlijke mededeling, 2010, 28 oktober). Het gaat bij dit citaat om het werken met ‘sandplay’, een methode waarbij gebruik wordt gemaakt van zand, water en spelmaterialen. De materialen hebben het doel het innerlijke van het kind toegankelijk te maken door het samenspel van binnen en buiten, bewust en onbewust (<http://www.sandplaynederland.org>). De onderzoeker concludeert dat het uitspelen van symbolische elementen op deze manier ingezet wordt als een techniek, en aldus de mogelijkheid biedt om vanuit de distantie van het verhaal of het symbool, op zoek te gaan naar een connectie.

Personification (and impersonation) – personificatie en imitatie

“Personification is the act of representing something or some personal quality or aspect of a person using objects dramatically” (Jones, 1996, p. 107).

De onderzoeker gaat bij dit kernproces in op het begrip personificatie. Het andere begrip dat bij dit kernproces hoort, imitatie, heeft minder betrekking op de resultaten voortgekomen uit de data-analyse van het onderzoek. Imitatie is namelijk het proces waarbij de cliënt een improvisatorische rol speelt, gekenmerkt door eigenschappen van een persoon uit het leven van de cliënt (Jones, 1996, p. 107). Dit proces kan interessant zijn bij het werken met een kind met gecompliceerde rouw. Denk maar eens aan het uitspelen van eigenschappen van de persoon die overleden is. Dit proces is echter niet terug te vinden in de data en de daaruit voortgekomen resultaten. Het kernproces personificatie vormt wel een belangrijk begrip binnen de data-analyse. Dit kernproces houdt in dat een object persoonlijke eigenschappen van een persoon kan representeren. Jones legt verder uit dat de betrokkenheid bij het fictieve en imaginaire materiaal door personificatie (en imitatie) de mogelijkheid kan creëren om de problematiek op een andere manier te bekijken. De fictieve wereld biedt de mogelijkheid om ruimte te geven aan datgene wat de cliënt in het dagelijks leven blokkeert of negeert (Jones, 1996, p. 107-109). Het gebruik van symbolen in de vorm van een object en het gebruik van symbolen in verhalen in de vorm van metaforie en beeldspraak, kan volgens de onderzoeker in dit verband gezien worden als een vorm van personificatie. De resultaten tonen immers aan, dat een object een symbolische betekenis kan krijgen en een verbinding kan leggen tussen het kind en de overledene of gevoelens en ervaringen rondom het overlijden van de dierbare. Alle respondenten hebben aangegeven het hiermee eens te zijn. Zo kan een ster staan voor een vader of een moeder die is overleden. Het symbool krijgt een betekenis, gekoppeld aan de overledene of gevoelens en ervaringen rondom het overlijden van de dierbare. Het bewaren van een symbool kan het kind steun en houvast bieden. Alle respondenten ondersteunen dit gegeven.

Life-drama connection – connectie spel-werkelijkheid

“In Dramatherapy there is an intimate connection between life and drama. This is intentional and is essential to the process of change in Dramatherapy” (Jones, 1996, p. 117).

Jones werkt onder dit kernproces uit, dat het belangrijk is dat er een connectie bestaat tussen datgene wat er tijdens spel aan bod komt en het echte leven van de cliënt. Het besef dat er een connectie bestaat tussen het dramatherapeutische spel en het echte leven, kan een persoonlijke verandering te weeg brengen. Hoewel spel een direct en tastbaar verband kan hebben met de werkelijkheid, kan het

ook voorkomen dat de verbanden minder tastbaar en juist indirect zijn (Jones, 1996, p. 117-118). Jones ondersteunt hiermee datgene wat er uit de resultaten naar aanleiding van de data-analyse is gebleken. De resultaten tonen namelijk aan dat het verband tussen spel en werkelijkheid met betrekking tot het werken met verhalen en symbolen vaak indirect is. Een kind kan immers niet altijd direct de koppeling maken tussen de persoonlijke gevoelens en ervaringen rondom het overlijden van de dierbare en het verhaal en/of symbool. Op onbewust niveau, en dus op een indirecte manier, werkt het verhaal en/of het symbool echter door en kan het kind in een latere fase het verband wel zien. De respondenten R1, R3, R4, R5, R6 en R7 hebben aangegeven het eens te zijn met deze veronderstelling. Het onderzoek heeft bovendien aangetoond dat het voor het kind met gecompliceerde rouw erg belangrijk is om een connectie te maken tussen de eigen gevoelens en ervaringen omtrent het overlijden van de dierbare en het verhaal en/of symbool. Dit kan zowel steunend als inzichtgevend zijn voor het kind. De respondenten R1, R2, R3, R4, R5 en R6 ondersteunen deze veronderstelling.

4.4.4 De resultaten gekoppeld aan elementen uit het analoge procesmodel van Smeijsters

“Mijn stelling is dat de analogie tussen het psychische proces en het mediumproces, waarbij het psychische proces zich niet parallel aan, maar binnen het mediumproces voltrekt, een hoeksteen is van de creatieve therapie” (Smeijsters, 2008, p. 239).

Analogie houdt in, dat datgene wat binnen het spel ervaren wordt, in de ervaring binnen spel echt kan worden gevoeld. Het gaat hierbij om de combinatie van niet-werkelijke gebeurtenissen (onder andere: spel, fantasie, doen-alsof, verhalen) en het werkelijke gevoel. Vanuit de theorie die Smeijsters ontwikkeld heeft met betrekking tot analogie, zijn een aantal resultaten te ondersteunen en nader te verklaren. De onderzoeker vindt het belangrijk om deze theorie te koppelen aan de resultaten, daar dit een gefundeerd kader kan vormen om de resultaten te bekrachtigen. Smeijsters maakt bij de uitwerking en uitleg van analogie een koppeling naar symbolen en metaforie. De onderzoeker acht het noodzakelijk om te benoemen dat Smeijsters hierbij uitwerkt op welke manier symbolen verschillen van analogie. Smeijsters maar verklaart vanuit hier volgens de onderzoeker echter wel een aantal resultaten die de data-analyse hebben opgeleverd. De onderzoeker vindt het belangrijk om open en transparant om te gaan met de literatuur. Daar waar verschillen zijn met het eigen onderzoek, dienen deze dan ook benoemd te worden, om op deze manier een volledig beeld te geven van datgene wat er met betrekking tot het eigen onderzoek vanuit belangrijke literaire bronnen wordt gesteld.

Smeijsters begint met de uitleg van het symbool en stelt dat de cliënt door middel van symbolisch spel negatieve ervaringen uit het verleden op een symbolische manier kan recapituleren, corrigeren, afsluiten en integreren. Personen en gebeurtenissen uit het leven van de cliënt kunnen bijvoorbeeld een symbolische uitdrukking krijgen in de vorm van een dramatische rol. Datgene wat voor de cliënt nog niet benoembaar is, kan op een onbewuste manier via symbolisering in het medium worden geuit. De cliënt kan de greep op diens persoonlijke dynamiek vergroten wanneer innerlijke processen een symbolische weergave vinden, ook al is de betekenis hiervan nog niet helemaal bewust. Op deze manier kunnen gevoelens en innerlijke conflicten door en in de symbolische expressie beheersbaar worden (Smeijsters, 2008, p. 251). Zoals in paragraaf ‘4.1.1 Verhalen en symbolen’ wordt uitgewerkt, ondersteunen diverse literaire bronnen (Bouzoukis, 2001; Cleven, 2005; Jones, 1996) dit gegeven. De onderzoeker trekt naar aanleiding van de resultaten ook de conclusie dat wanneer een kind zijn gevoelens en ervaringen omtrent het verliezen van een dierbare niet kan benoemen, symbolen (en verhalen) een middel vormen om expressie te geven aan datgene wat er van binnen speelt. Ook benoemt Smeijsters het belang van distantie: “creatief therapeuten maken met succes gebruik van symbolen die door het vergroten van de afstand tot de oorspronkelijke psychische processen de expressie stimuleren. Deze distancing is bij cliënten met een sterke afweer geïndiceerd” (Smeijsters, 2008, p. 253). Uit de resultaten blijkt, alle respondenten zijn het hiermee eens, dat distantie zorgt voor veiligheid. Hierdoor kunnen kinderen binnen het kader van het verhaal en het symbool uiting geven aan gevoelens en ervaringen omtrent het overlijden van de dierbare. De onderzoeker concludeert vanuit de stelling van Smeijsters en de resultaten naar aanleiding van de data-analyse, dat door de distantie die verhalen en symbolen het kind bieden, de expressie wordt gestimuleerd en het kind aldus tot uiting kan komen.

Smeijsters stelt dat als de creatief therapeut werkt met symbolen en metaforen, er tussen de symbolische voorstelling en de cliënt een gedachtegang staat. Het symbool dient uitgelegd te worden en vraagt om een interpretatie wat betreft de functie en de betekenis. Ze verwijzen immers naar een voorstelling buiten het creatieve proces. De literatuur van Smeijsters samengevat, kan gesteld worden

dat om de betekenis van een symbool of metafoor te achterhalen, interpretatie noodzakelijk is (Smeijsters, 2008, p. 256). Uit de resultaten blijkt dat de betekenis of de connectie van een kind met een symbool van belang is bij de effectiviteit van de behandeling. Het inzien van een verband kan steunend en inzichtgevend werken. De respondenten R1, R2, R3, R4, R5, R6 gaven aan het hiermee eens te zijn. De therapeut kan wel interpreteren, maar het gaat bij de behandeling wel om de belevingswereld van het kind. Door kennis, ervaring en cognitieve vermogens die bij de volwassenheid horen, kan de therapeut daar waar het kind geen verband ziet, echter wel connecties leggen. De therapeut kan het kind ondersteunen en vragen stellen naar de betekenis van het symbool en het verhaal, zodat de therapeut hierbij dichtbij de beleving van het kind blijft. De therapeut kan dus een sturende rol spelen en vragen stellen om de betekenis van de interpretatie waar Smeijsters het over heeft, te achterhalen en duidelijk te maken voor het kind. Op deze manier kan het kind uiting kan geven aan gevoelens en ervaringen omtrent de rouw en kan er inzicht ontstaan.

Het verschil tussen analogie en symboliek ligt volgens Smeijsters in het feit dat analogie geen interpretatie behoeft. Deze betekenis ligt verweven in het medium; *“de cliënt is het medium”* (Smeijsters, 2008, p. 257). Het proces maakt zonder omweg zichtbaar hoe de cliënt is. De onderzoeker ziet analogie in het kader van dit onderzoek vooral als een proces waarbij er een connectie bestaat of ontstaat (bewust of onbewust) tussen het verhaal en/of het symbool en de gevoelens en ervaringen van het kind omtrent het overlijden van de dierbare. Symbolen en verhalen vormen hierbij aldus het dramatherapeutische middel om tot deze connectie te kunnen komen. De onderzoeker stelt vanuit de literatuur van Smeijsters, dat niet perse het symbool of het verhaal een analogie is. Juist het proces waarbij het kind gevoelens en ervaringen in het medium projecteert op het symbool of in het verhaal en de connectie die het kind vervolgens (wederom bewust of onbewust) maakt met zichzelf, is een proces waarbij analogie weldegelijk een rol kan spelen. Projectie en personificatie maken dat het kind aspecten van zichzelf of de ander koppelt aan de dramatherapeutische elementen, in de vorm van een verhaal of een symbool. Jones (1996) legt met zijn kernprocessen (zie paragraaf ‘4.4.3 De resultaten gekoppeld aan de kernprocessen van Jones’) uit dat dit mogelijk is. De onderzoeker concludeert dat door middel van deze projectie en personificatie, het kind zichzelf ook direct uitdrukt zoals hij is: analogie. Het zelf wordt immers gemanifesteerd doordat er connecties worden gemaakt met persoonlijke gevoelens en ervaringen en het materiaal in de vorm van het verhaal en/of het symbool, al gebeurt dit vaak op een onbewust.

4.5 De resultaten geïntegreerd in het nieuwe werkmodel

4.5.1 Het oude werkmodel

Het oude werkmodel, is gebaseerd op een intuïtieve manier van werken, waarbij de onderzoeker uitging van wat er in het hier-en-nu gebeurde met de cliënt. Interventies en technieken waren dan ook gebaseerd op wat er in het moment nodig bleek te zijn. De onderzoeker had van te voren een werkvorm bedacht, die geschikt leek om in het kader van het werken rondom de rouw bij de cliënt in te zetten. Het fenomeen dat zich vervolgens voordeed tijdens de sessie, is gebaseerd op toevalligheden. De onderzoeker gebruikte een werkvorm om de dood van de vader van de cliënt op een symbolische manier te benaderen. Het uitgangspunt was een aantal concrete woorden, die de cliënt van te voren op had geschreven en te maken had met het thema “papa”. De onderzoeker gaf de cliënt de opdracht om de vier belangrijkste woorden te kiezen en hier een fantasieverhaal van te maken. Normaliter had de jongen erg veel moeite om over zijn vader te praten en vertoonde in hoge mate ontwijkend en vermijdend gedrag bij het aansnijden van een moeilijk onderwerp of gevoelens van verdriet of angst. Toch lukte het hem om een fantasieverhaal te schrijven. Dit verhaal ging over de dood, middels de woorden die de cliënt koos om te gebruiken. Hoewel de cliënt moeite had om gevoelens en ervaringen omtrent het verlies van zijn vader te verwoorden, lukte het de cliënt wel om op een symbolische manier uiting te geven aan deze gevoelens en ervaringen door middel van het verhaal. De houding van de onderzoeker als therapeut was zeer open, transparant en onbevooroordeeld om op deze manier de cliënt voldoende ruimte te geven om zich te kunnen uiten.

4.5.2 Het nieuwe werkmodel

De resultaten naar aanleiding van de data-analyse verklaren het fenomeen dat zich heeft voorgedaan in de praktijk. De resultaten hebben vanuit het beantwoorden van de vraagstelling en het verklaren van het fenomeen, tot een aantal nieuwe visies geleid. Het gaat hierbij om verbeterde visies met betrekking tot het inzetten van verhalen en symbolen bij de dramatherapeutische behandeling van een kind met gecompliceerde rouwverwerkingsproblematiek. Het oude werkmodel is gebaseerd op

toevalligheden en op een intuïtieve manier van werken. Vanuit het onderzoek is een nieuw werkmodel ontstaan, dat gedefinieerd is vanuit de kerncategorieën. Het nieuwe werkmodel is aldus gefundeerd op basis van de Grounded Theory. Het nieuwe werkmodel beschrijft de visie van de onderzoeker, gebaseerd op datgene wat zij heeft geleerd van dit onderzoek, met betrekking tot de manier waarop verhalen en symbolen kunnen bijdragen bij de behandeling van een kind met gecompliceerde rouwverwerkingsproblematiek.

Doelen

Bij de behandeling van een kind met gecompliceerde rouwverwerkingsproblematiek, kunnen een aantal doelen worden gesteld. Binnen het kader van dit werkmodel, maakt de onderzoeker een onderscheid tussen de algemene behandeldoelen en de drama-/mediumdoelen. Deze drama-/mediumdoelen kunnen ook gezien worden als randvoorwaarden, die belangrijk zijn voor de effectiviteit en het slagen van de dramatherapeutische behandeling. De algemene behandeldoelen zijn de doelen die van invloed zijn op het leven van de cliënt buiten de therapie om. De drama-/mediumdoelen zijn de doelen die belangrijk zijn voor het slagen van de therapie en aldus al in een vroeg stadium binnen het dramatherapeutische medium belangrijk zijn om aandacht aan te besteden.

Algemene behandeldoelen:

- Het kind kan een gevoel van steun ervaren met betrekking tot de therapeutische behandeling en gevoelens en ervaringen omtrent het overlijden van de dierbare;
- Het kind kan uiting geven aan gevoelens en ervaringen omtrent de rouw;
- Het kind heeft inzicht in gevoelens en ervaringen omtrent de rouw;
- Het kind kan het overlijden van de dierbare en gevoelens en ervaringen omtrent het overlijden van de dierbare accepteren;
- Het kind heeft meer zelfvertrouwen;
- Het kind kan daar waar de ontwikkeling gestagneerd is vanwege het rouwproces, verder gaan met de ontwikkeling.

Drama-/mediumdoelen (randvoorwaarden):

- Het kind kan tijdens de dramatherapie ontspannen;
- Het kind kan tijdens de dramatherapie een gevoel van veiligheid ten opzichte van het medium en de therapeut;
- Het kind kan tijdens de dramatherapie spelplezier ervaren.

Opwarming

Als de onderzoeker opnieuw de behandeling met een kind met gecompliceerde rouwverwerkingsproblematiek zou aangaan, zou zij voldoende aandacht besteden aan opwarming. Dit blijkt tijdens de behandeling belangrijk te zijn. Op deze manier kan het kind namelijk wennen aan de therapeutische setting en aan de therapeut. Ook speelt ontspanning en spelplezier hierbij een belangrijke rol. Zo kan aan het begin van de behandeling gestart worden met het aanbieden van laagdrempelige activiteiten. Op deze manier kunnen de cliënt en de therapeut elkaar beter leren kennen en kan er een vertrouwensrelatie ontstaan. Ook wanneer de therapie al enige tijd loopt, is het belangrijk dat er aandacht wordt besteed aan opwarming. Enerzijds om aan te sluiten bij het kind: kinderen spelen graag. Op deze manier kan het kind geprikkeld en ingeleid worden naar het werken met verhalen en symbolen. Anderzijds om het kind te laten ontspannen en om ruimte te geven aan spelplezier. Het creëren van een veilig gevoel ten opzichte van de therapeut en de therapeutische setting is belangrijk, omdat het kind op deze manier de ruimte wordt geboden om in een latere fase van de therapie door middel van de mogelijkheden die verhalen en symbolen daartoe bieden, op een veilige manier expressie te kunnen geven aan gevoelens en ervaringen omtrent de rouw.

Therapeutische attitude

Vanuit de resultaten heeft de onderzoeker tevens geleerd dat de therapeutische houding en de relatie van de therapeut met het kind erg belangrijk blijken te zijn bij de effectiviteit van de dramatherapeutische behandeling van het kind met gecompliceerde rouwverwerkingsproblematiek. Wanneer er contact is met het kind, is een grote stap gemaakt om veranderingsprocessen in gang te zetten met betrekking tot de manier waarop het kind omgaat met gevoelens en ervaringen omtrent het verliezen van de dierbare. Het is hiernaast belangrijk dat er gezocht wordt naar wat er bij het kind past en dat de therapeut kijkt naar wat een kind op een bepaald moment nodig heeft. Bovendien is het belangrijk dat de therapeut zich afstemt op de belevingswereld van het kind en tevens aansluit op de ontwikkelingsleeftijd. Dit is namelijk van invloed op de manier waarop het kind zich symbolisch uitdrukt

binnen het verhaal. De therapeut kan hierbij vragen stellen en sturen, afgestemd op het kind. Dit kan de therapeut doen door vanuit het verhaal en/of personages/rollen in het verhaal, om de diepgang met betrekking tot het verhaal of het symbool op te zoeken. Hierdoor ontstaat er de mogelijkheid voor het kind om zich te kunnen uitdrukken en om expressie te geven aan gevoelens en ervaringen omtrent de rouw. Hierdoor kan inzicht ontstaan.

Het is belangrijk dat de therapeut hiernaast directief kan zijn. Een kind kan namelijk de neiging hebben om datgene wat het moeilijk vindt, te vermijden. De therapeut kan verhalen en symbolen inzetten om het kind te bereiken en om een gedistantieerde veiligheid te creëren waarbinnen het kind wel tot expressie kan komen. Aan de ene kant is de therapeut binnen het kader van dit werkmodel dus heel volgend. De dramatherapeut staat heel erg naast het kind. Van de andere kant, dient de therapeut directief te zijn om vermijdingsgedrag te voorkomen om op deze manier de expressie te stimuleren. Hiernaast is het belangrijk dat de therapeut onbevooroordeeld, open, echt en heel accepterend is om op deze manier een veilige setting te creëren waarbinnen het kind tot dramatische expressie kan komen.

Verhalen en symbolen

Wanneer verhalen en symbolen ingezet worden bij de dramatherapeutische behandeling van een kind met gecompliceerde rouw, zijn er een aantal dingen belangrijk om in de gaten te houden. Zo is het belangrijk, dat het kind voldoende veiligheid ervaart om expressief om te gaan met het dramatherapeutische materiaal in de vorm van verhalen en symbolen. Zoals onder het kopje 'opwarming' wordt aangegeven, kan dit bereikt worden door het stimuleren van spelplezier en ontspanning. Opwarmingsoefeningen en oefeningen gericht op spel kunnen hieraan bijdragen. Onder het kopje 'therapeutische attitude' blijkt tevens dat de therapeutische houding van invloed is op het creëren van veiligheid. Wanneer een veilige therapeutische setting bereikt is, ontstaat er de ruimte voor het kind om projecties te maken op het verhaal en/of het symbool. Er dient rekening mee gehouden te worden, dat het hier vaak om een onbewust proces gaat. Om onbewuste processen te externaliseren en om inzicht te krijgen in gevoelens en ervaringen kan de therapeut hierop interveniëren. Het blijkt immers belangrijk te zijn dat het kind een connectie kan maken met gevoelens en ervaringen omtrent de rouw en het verhaal en/of het symbool. Op deze manier is de behandeling het meest effectief. De therapeut kan interveniëren door verdiepende vragen te stellen naar wat een rol of karakter of een gebeurtenis in een verhaal betekent. Dit kan de therapeut vanuit een rol of karakter van het verhaal. Op deze manier blijft de distantie gewaarborgd, het gaat immers niet over de cliënt zelf. Echter, ontstaat er wel ruimte voor de cliënt om op een symbolische en dramatische manier uiting te geven aan gevoelens en ervaringen omtrent het verliezen van de dierbare. De distantie biedt het kind dus de mogelijkheid om een connectie te maken met de persoonlijke gevoelens en ervaringen en het dramatherapeutische materiaal waarop geprojecteerd wordt.

Het praten over gevoelens en de diepere laag die hieronder ligt, kan lastig zijn voor het kind. Het spreekt voor zich dat hier bij het werken met verhalen en symbolen rekening mee wordt gehouden. Verhalen en symbolen doen een appèl op de fantasiebeleving van het kind en liggen dicht bij hun belevingswereld. De combinatie van het niet goed kunnen praten over gevoelens en het feit dat verhalen en symbolen dichtbij het kind liggen, maakt dat het kind makkelijk gevoelens en ervaringen rondom het overlijden van een dierbare uit door middel van de veilige kaders van het verhaal en het symbool. Dit leidt ertoe, dat er een connectie kan ontstaan met datgene wat een kind projecteert op een verhaal, een beeld of een symbool: distantie maakt binding mogelijk. Distantie en de connectie met het verhaal en/of het symbool geven vervolgens de ruimte om tot expressie te komen. Hierdoor kan datgene wat er van binnen speelt (gevoelens, ervaringen, cognities omtrent het verlies van de dierbare) worden geuit binnen de mogelijkheden die het werkmodel hierbij te bieden heeft.

Het is tevens belangrijk om in de gaten te houden, dat het kind esthetische distantie bereikt. Deze esthetische distantie, of werkbare distantie, kan ontstaan wanneer er sprake is van een essentiële verbinding tussen dramatische expressie en distantie. Distantie kan namelijk leiden tot dramatische expressie doordat het verhaal en het symbool het kind voldoende veiligheid en ruimte bieden om uiting te geven aan gevoelens en ervaringen. Andersom kan dramatische expressie leiden tot distantie, doordat gevoelens en ervaringen omtrent de rouw buiten het kind worden geplaatst in de vorm van een verhaal en/of een symbool. Het is hierbij belangrijk dat de therapeut afstemt op de behoeften van het kind en op de manier waarop het kind zich uitdrukt binnen het medium, zodat deze esthetische distantie kan worden bereikt.

Materialen

Materialen kunnen bij de behandeling van een kind met gecompliceerde rouwverwerkingsproblematiek doelbewust worden ingezet om projectie te stimuleren. Materialen kunnen immers dienen als dramatherapeutisch middel om datgene wat er van binnen speelt op te projecteren. Projectie kan gezien worden als een vorm van dramatische expressie. Hiernaast maakt projectie het voor het kind mogelijk om datgene wat er van binnenspeelt, te externaliseren en buiten zichzelf te plaatsen. Op deze manier worden gevoelens en ervaringen tastbaar. Materialen vormen hierbij het tastbare middel, waarop het kind projecties kan maken. Een object kan op deze manier symbool staan voor gevoelens en ervaringen omtrent het overlijden van de dierbare. Het object kan bovendien een verbinding leggen tussen de persoon die is overleden en tussen de gevoelens en ervaringen van het kind. Met de materialen kan vervolgens een verhaal worden gemaakt. Materialen die bij de behandeling in het kader van werken met verhalen en symbolen gebruikt kunnen worden zijn: dierenknuffels, poppen, play-mobile, verkleedkleden, attributen.

Afronding

Het is belangrijk dat het kind datgene wat het tijdens de therapie geleerd en ervaren heeft, mee kan nemen naar huis. Op deze manier kan er een verbinding ontstaan tussen de therapie en de thuissituatie. Dit kan een vorm van afronding zijn. Het meenemen of bewaren van een symbool dat tijdens de therapie gecreëerd is naar aanleiding van een verhaal, bijvoorbeeld een verhalenboekje, kan een aanleiding zijn om het er thuis nog eens over te hebben. Zo ontstaat er enerzijds binnen de thuissituatie ruimte om er samen over te praten. Anderzijds kan dit steunend zijn voor het kind, omdat het kind nog eens terug kan grijpen op wat het tijdens de therapie heeft geleerd, heeft ervaren en heeft gecreëerd.

Effecten

De onderzoeker acht het belangrijk in het kader van het nieuwe werkmodel, aan te tonen wat de effecten kunnen zijn van de behandeling.

- Er ontstaat een gevoel van rust en herkenning;
- Er ontstaat begrip omtrent de dood en het verlies van de dierbare;
- Nachtmerries verdwijnen;
- Woede-uitbarstingen verdwijnen;
- Negatief gedrag neemt af;
- Er kan een gesprek op gang komen.

4.6 Vergelijking van het oude en het nieuwe werkmodel

Het oude en het nieuwe werkmodel verschillen op een aantal gebieden. Ook heeft de onderzoeker een overeenkomst ontdekt. De verschillen en overeenkomsten worden onder deze paragraaf uitgewerkt. De onderzoeker geeft hierbij aan op welke manier

Een verschil dat gemaakt kan worden is dat het oude werkmodel gebaseerd is op een intuïtief model terwijl het nieuwe werkmodel uitgaat van een onderzochte en beargumenteerde aanpak. De onderzoeker heeft tijdens het werken met de cliënt uit de case gebruik gemaakt van een methodiek die op dat moment bij de behandeling paste. De werkvormen die de onderzoeker inzette, zijn vanuit de eigen professionele kennis opgesteld, uitgewerkt en ingezet. Ook de technieken en interventies die de onderzoeker heeft ingezet, ontstonden in afstemming op de cliënt. De onderzoeker had op dat moment nog geen gefundeerde bewijzen waarom deze manier van werken geschikt kon zijn. De onderzoeker ging hierbij uit van eigen ervaringen en kennis. Bovendien liet de onderzoeker zich leiden door wat er in het contact ontstond met de cliënt. Vanuit het nieuwe werkmodel kan gewerkt worden volgens het principe 'informed intuition'. Dit houdt in dat er op een systematische wijze beslissingen genomen worden in het medium, betreffende datgene wat er gebeurt in het medium en met de cliënt.

Het nieuwe model is bovendien ontstaan vanuit een kwalitatief onderzoek waarbij de resultaten gekoppeld zijn aan de literatuur. De vormgeving van de resultaten in het nieuwe werkmodel, kan op deze manier representatief, kwalitatief en betrouwbaar genoemd worden. Het gaat immers niet alleen om de zienswijze van de onderzoeker. Visies en ervaringen van experts en deskundigen zijn gebruikt om tot een nieuw gegrond werkmodel te komen. Het nieuwe werkmodel is aldus gebaseerd op

onderzochte processen die de werking van verhalen en symbolen verklaren. Het nieuwe werkmodel is hierdoor een stuk uitgebreider qua vormgeving dan het oude werkmodel.

Een ander verschil dat aangebracht kan worden is dat het oude werkmodel gebaseerd is op één specifieke cliënt. Hoewel het bij dit onderzoek gaat om een casestudy, kan het nieuwe werkmodel in bredere zin worden ingezet bij een ander kind met dezelfde problematiek.

Een overeenkomst tussen het oude en het nieuwe werkmodel, is dat de onderzoeker bij de behandeling van de cliënt uit de case de therapeutische attitude bewust inzette om een prettige en veilige therapeutische setting te creëren. Dit maakte dat het kind zich veilig voelde om gevoelens en ervaringen binnen de mogelijkheden die het oude werkmodel hiertoe boden, te exploreren. De therapeut was zich daar op het moment dat de methode werd ingezet van bewust. In het nieuwe werkmodel is deze afgestemde houding ook opgenomen, daar uit de resultaten aantonen dat dit zeer effectief blijkt te zijn voor de behandeling.

Hoofdstuk 5 Samenvatting

Dit onderzoek is gebaseerd op een verschijnsel dat de onderzoeker heeft waargenomen tijdens de stageperiode van de opleiding creatieve therapie drama. Het gaat hier om het verschijnsel, waarbij de cliënt waarmee gewerkt werd gevoelens en ervaringen rondom het verliezen van zijn vader niet kon uiten door middel van het gesproken woord. Bij de inzet van verhalen en symbolen, lukte het de cliënt wel om uiting te geven aan datgene wat er vanbinnen speelde. De onderzoeker raakte zeer geboeid en geïntrigeerd door deze gebeurtenis, maar kon nog niet goed verklaren hoe dit nou eigenlijk kon gebeuren. Er ontstond een grote motivatie bij de onderzoeker om dit nader te verklaren. Vanuit dit fenomeen, heeft de onderzoeker de volgende vraagstelling opgesteld:

“Hoe kan verklaard worden dat verhalen en symbolen bijdragen aan de dramatherapeutische behandeling van een kind met gecompliceerde rouwverwerkingsproblematiek?”

Deze vraagstelling vormde de rode draad van dit onderzoek. Voor het beantwoorden van de onderzoeksvraag, heeft de onderzoeker een kwalitatieve casestudy gedaan met als doel het verklaren van het fenomeen opgedaan in de praktijk. De onderzoeker heeft het onderzoek uitgevoerd vanuit de principes van de Grounded Theory. Hierbij werden de gegevens vanuit de data-analyse continue met elkaar vergeleken, om tot gefundeerde resultaten te komen. Om gegevens te verzamelen, heeft de onderzoeker gebruik gemaakt van een aantal interviews waarbij experts en deskundigen op het gebied van kinderen en rouw, verhalen, symboliek en dramatherapie werden bevraagd naar hun ervaringen. De resultaten naar aanleiding van deze interviews heeft de onderzoeker toegepast op de vraagstelling om op deze manier het fenomeen uit de praktijk te kunnen verklaren. Met behulp van ondersteunende literatuur, heeft de onderzoeker een koppeling gemaakt naar reeds bestaande theorieën en verklaringsmodellen.

De data-analyse en de daaruit voortgekomen resultaten, ondersteund met de literatuur en vergeleken met de eigen case, hebben een aantal belangrijke processen uitgewezen die het fenomeen verklaren. Zo blijkt dat distantie ten opzichte van het verhaal en het symbool, het kind de mogelijkheid biedt om een persoonlijke connectie te maken. Het gaat hierbij om een connectie tussen de gevoelens en ervaringen omtrent de rouw en het dramatherapeutische materiaal in de vorm van een verhaal of een symbool. Hierbij kan gebruik worden gemaakt van materialen als poppen, play-mobile en knuffels om projectie te stimuleren. De veiligheid van verhalen en symbolen draagt bij aan de mate waarin het kind expressief om kan gaan met gevoelens en ervaringen. Verhalen en symbolen zijn immers indirect, hierdoor wordt voldoende distantie bewerkstelligt. Het uiten van gevoelens en ervaringen wordt voor het kind op deze manier een stuk makkelijker. Dat wat het kind niet in woorden kan of wil onderbrengen, kunnen door dramatische expressie worden geuit. Het kind kan op een veilige manier projecties maken op het verhaal en het symbool. De therapeut vormt hierbij een ondersteunende rol, om het kind tot dramatische expressie te laten komen. De therapeut kan het kind vanuit het verhaal of karakter in het verhaal bevragen. Door analoge processen, kan er een persoonlijke connectie tussen het kind en de verhalen en symbolen bestaan. Deze processen zijn vaak onbewust. De therapeut kan het kind ondersteunen om onbewuste processen bewust te maken. Ook hierbij speelt distantie een belangrijke rol. Doordat het kind namelijk projecteert op verhalen en symbolen, worden gevoelens en ervaringen omtrent de rouw op een afstand gezet. Het kind kan er immers van een afstandje naar kijken. Door de verhalen en symbolen uit te werken, door ermee te spelen en door diepgang op te zoeken ondersteund door de therapeut, kan het kind inzicht krijgen in de gevoelens en ervaringen omtrent de rouw.

Vanuit het verklaren van het fenomeen, heeft de onderzoeker een nieuw werkmodel ontwikkeld waarin de resultaten naar aanleiding van het onderzoek zijn opgenomen.

Literatuuropgave

Boeken en bijdragen aan boeken

- Baarda, D.B., De Goede, M.P.M., & Teunissen, J. (2005). *Basisboek kwalitatief onderzoek. handleiding voor het opzetten en uitvoeren van kwalitatief onderzoek*. Groningen/Houten: Wolters-Noordhoff.
- Beelen, F. (2000). *Interactief: creatieve therapie met groepen*. Houten: Bohn Stafleu van Loghum.
- Boeije, H. (2005). *Analyseren in kwalitatief onderzoek. Denken en doen*. Boom onderwijs.
- Bout, J., & Veen, E. A. (1998). *Helpen bij rouw*. Maarssen: Elsevier/De Tijdstroom.
- Bouzoukis, C. E. (2001). *Pediatric dramatherapy: They couldn't run, so they learned to fly*. London: Jessica Kingsley Publishers.
- Casson, J. (2004). *Drama, psychotherapy and psychosis: Dramatherapy and psychodrama with people who hear voices*. New York: Brunner-Routledge.
- Cleven, G. (2004). *In scène. Dramatherapie en ervaringsgerichte werkvormen in hulpverlening en begeleiding*. Houten: Bohn Stafleu Van Loghum.
- Craeynest, P. (2005). *Psychologie van de levensloop: Inleiding in de ontwikkelingspsychologie*. Leuven: Acco.
- Emunah, R. (1994). *Acting for real. Drama therapy, process, technique, and performance*. New York & London: Brunner-Routledge.
- Fiddelaers-Jaspers, R. (2005). *Jong verlies: Rouwende kinderen serieus nemen*. Kampen: Ten Have.
- Heemstra-Hendriksen, L. (2006). *Het verhaal van het kind*. Utrecht/Zutphen: ThiemeMeulenhoff.
- Jones, P. (1996). *Drama as therapy: Theatre as living*. London: Routledge.
- Keirse, M. (2002). *Kinderen helpen bij verlies: Een boek voor al wie van kinderen houdt*. Tiel: Lannoo.
- Landy, R. J. (1993). *Persona and performance: The meaning of role in drama, therapy, and everyday life*. New York: Guilford Press.
- Maso, I., & Smaling, A. (1998). *Kwalitatief onderzoek: praktijk en theorie*. Amsterdam: Boom.
- Migchelbrink, F., Brinkman, F. (2010). *Praktijkgericht onderzoek in zorg en welzijn*. Amsterdam: SWP.
- Poel, L., & Blokhuis, A. (2008). *Wat je speelt ben je zelf: Over spel en spelbegeleiding met specifieke aandacht voor mensen met een verstandelijke beperking*. Houten: Bohn Stafleu van Loghum.
- Rigter, J. (2002). *Ontwikkelingspsychopathologie bij kinderen en jeugdigen*. Bussem: Coutinho.
- Smeijsters, H. (2003). *Handboek creatieve therapie*. Bussum : Coutinho. X
- Smeijsters, H. (2005). *Praktijkonderzoek in Vaktherapie*. Bussum: Couthinho.
- Smeijsters, H. (2008). *Handboek Creatieve Therapie. Proefdruk voor studenten CT Heerlen*. Bussum: Uitgeverij Coutinho.
- Westers, F., & Peters, V. (2004). *Kwalitatieve analyse. Uitgangspunten en procedures*. Bussum: coutinho.

Artikels uit wetenschappelijke tijdschriften en vaktijdschriften

Deekens, N. (2003). Verhalen: de schat van een kind: de zoektocht met het kind naar de persoonlijke schat. *Tijdschrift voor Creatieve Therapie* (4), 23-29.

Shear (2011). Complicated grief and related bereavement issues for DSM-5. *Depression and anxiety* (28), 103-117.

Ongepubliceerde manuscripten

Slagboom, N. (2007). *Turning ghosts into ancestors. Dramatherapie en overgangsrituelen bij gecompliceerde rouw- en verliesverwerking*. Heerlen: Hogeschool Zuyd.

Internet

Uitvaart internet diensten (n.d.). *Adressengids*. Geraadpleegd op 27 januari en 29 januari op het World Wide Web: <http://www.rouw.nl/>

Wikipedia (2011, 15 december). *Grounded Theory*. Geraadpleegd op 5 februari op het World Wide Web: http://en.wikipedia.org/wiki/Grounded_theory

Bereavement (n.d.). *William Worden*. Geraadpleegd op 29 mei op het World Wide Web: <http://bereavement.org>

Early technical Education (n.d.). *Het kind: psychologische en pedagogische overwegingen*. Geraadpleegd op 18 april op het World Wide Web: <http://www.earlytechnicaleducation.org>

Sue Jennings (n.d.). *Embodiment – Projection – Rol (EPR)*. Geraadpleegd op 26 en 27 mei op het World Wide Web: <http://www.suejennings.com>

Nederlandse Vereniging voor Sandplay Therapie (2011, mei). *Wat is sandplay therapie?* Geraadpleegd op 16 april op het World Wide Web: <http://www.sandplaynederland.org>

Bijlage 1 Topiclist

Interview-fase	Onderwerpen	Vraag
Toelichting + inleiding	Introductie onderwerp + doel van interview	<i>Hoofdvraag: hoe kan storytelling als dramatherapeutische methode ingezet worden bij kinderen met gecompliceerde rouwverwerkingsproblematiek en welke rol speelt symboliek hierbij?</i>
	Introductie geïnterviewde	Wie bent u en hoelang werkt u al met kinderen met gecompliceerde rouwverwerkingsproblematiek? Waar heeft u zoal gewerkt? Wanneer en hoe bent u in aanraking gekomen met kinderen met rouwverwerkingsproblematiek?
Kernvragen, TOPICS	Verhalen	Op welke manier maakt u gebruik van de kracht van verhalen, bij kinderen met gecompliceerde rouw?
	Doelen	Wat zijn de therapeutische doelen (zowel mediumdoelen als behandeldoelen) die gesteld worden, wanneer gewerkt wordt met het werken met verhalen bij kinderen met gecompliceerde rouwverwerkingsproblematiek?
	Indicatie	Op welke manier is het werken met verhalen een geïndiceerde methode bij het werken met kinderen met gecompliceerde rouw (waarom werkt het!)?
	Werkvormen	Welke werkvormen zet u in vanuit het werken met verhalen, die ondersteunend zijn bij de behandeling van kinderen met gecompliceerde rouw?
	Technieken + interventies	Welke technieken en interventies doet u, die ondersteunend zijn bij de behandeling van kinderen met gecompliceerde rouw?
	Attitude	Welke therapeutische attitude neemt de therapeut aan bij het werken met verhalen en ten opzichte van het kind?
	Materiaal	Welke materialen kunnen worden ingezet bij het werken met verhalen en op welke manier zijn deze ondersteunend bij de behandeling?
	Effecten	Hoe reageert het kind op de het werken met verhalen? Wat zijn de effecten van het werken met verhalen?
	Symboliek	Op welke manier maakt u gebruik van symbolen bij de behandeling van kinderen met gecompliceerde rouw?
	Indicatie	Waarom is het werken met symbolen bij kinderen met gecompliceerde rouw geïndiceerd (waarom werkt het!)? Maakt u mee dat kinderen zelf symbolen gebruiken om zich uit te drukken? Zo ja, op welke manier gebeurt dit, en hoe wordt dit geïntegreerd bij de therapie en bij de

	Effecten	methode? Hoe reageren de kinderen op het gebruik van symbolen? Wat zijn de effecten van het gebruik van symbolen?
	Verband storytelling + symboliek	Welke overlap ziet u tussen het werken met verhalen en het inzetten van symboliek?
	Analogie	Wat is het belang van het opzoeken van analogieën tussen de verhalen, elementen en symbolen uit de verhalen?
	Contra-indicatie	Wanneer is het werken met verhalen en symbolen niet geschikt om in te zetten bij kinderen met gecompliceerde rouw?
	Kind- /ontwikkelings- factoren	Op welke manier past u de behandeling aan, met betrekking tot de leeftijd en de daarmee gepaard gaande emotionele en cognitieve ontwikkeling van het kind?
	Leeftijds- /ontwikkelingsfase	Merkt u een verschil in het symbolisch uitdrukken van gevoelens en ervaringen omtrent het verlies van een dierbare door kinderen, bij verschillende leeftijden? Zo ja, kunt u aangeven wat dit verschil is?
	Verband ontwikkelings-fase, storytelling, symboliek	Op welke manier kan de leeftijds- en ontwikkelingsfase van het kind geïntegreerd worden bij het werken met verhalen en het werken met symbolen?
Afronding	Samenvatting + bedanken	<i>Vertellen wat er met de informatie gaat gebeuren, doel nog eens terugnemen.</i> <i>Eventueel aanbieden verslag van het interview op te sturen.</i>

Bijlage 2 Uitwerking resultaten naar aanleiding van de interviews

Door middel van onderstaande tabel, maakt de onderzoeker op een overzichtelijke manier duidelijk wat de verschillen en overeenkomsten zijn van hetgeen de respondenten naar aanleiding van de interviews over het onderwerp hebben medegedeeld. In de figuur worden de tekstpassages uit het interview weergegeven. Deze tekstpassages zijn door de onderzoeker samengevat en/of ingekort. De resultaten zijn op basis van deze overeenkomsten en verschillen weergegeven in de vorm van de drie kerncategorieën.

Distantie

R1	- Ik laat ze dieren uitkiezen. Eentje voor zichzelf en eentje voor degene die dood is. Wat gebeurt er als die twee elkaar tegenkomen, vertel maar eens, maak maar eens een verhaal. Soms laat ik het ze uitbeelden, jongere kinderen, want die kunnen nog niet schrijven. Die figuren zijn altijd zichzelf. Maar het is veiliger omdat ze niet over zichzelf hoeven te vertellen. Veiligheid is heel belangrijk → distantie zorgt voor veiligheid, waardoor kinderen zich binnen het kader van het verhaal kunnen uiten. - Symbolen zijn veilig, het is niet direct → symbolen, veiligheid, indirect.
R2	Het werken met symbolen is een vorm waarin kinderen hun ei kwijt kunnen. Het linkt niet perse meteen aan hun eigen emoties. Ze kunnen het van een afstandje bekijken en het tegelijkertijd ook eigen maken. Het is minder direct → van een afstandje bekijken, minder direct.
R3	Het werken met symbolen is voor kinderen een hele veilige manier. Het is niet direct. De meeste kinderen vinden dat heel fijn. Dat het er mag zijn → indirect, veiligheid.
R4	- Ik begin vaak met een visualisatie van een dier. Ik laat dat dier een belangrijke plaats innemen in het verhaal. En rond dat dier wordt dan een verhaal geschreven. Dat staat een stukje weg, dan kunnen ze ernaar kijken → afstand. - Een kind kan zijn eigen verhaal niet overzien, want dat denken heeft hij niet. Maar een kind kan wel een fantasieverhaal overzien. Het biedt kinderen perspectief, waar zij heel gevoelig voor zijn. Een kind kan nog niet reflecteren over zichzelf, misschien op een klein dingetje, maar niet over iets wat heel ingewikkeld en ingrijpend is. Het zet dingen op een afstand. Dat is fijn, want dan kun je er anders naar kijken → herkenning en inzicht door distantie. - Symbolen hebben betekenis voor een bepaald gevoel. Het werken met symbolen is een veel zachtere manier, het speelt zich af op gevoelsniveau en het rationaliseert niet. Je kunt niet rationaliseren met symbolen →
R5	Symbolieken zijn belangrijk. Dat is ook een reden waarom ik Sandplay zo fijn vind. Het nodigt gewoon uit om met die symboliek te werken en dat is heel veilig voor de kinderen → symbolen nodigen uit en zorgen voor veiligheid.
R6	- Alle kinderen en mensen snappen een bepaalde symboliek. Het gaat over dingen die je niet uit kunt leggen, over sfeer, over houdingen, over gevoelens en over hoe gevoelens met elkaar in conflict kunnen zijn. Dus dat bijvoorbeeld een bepaald karakter uit een verhaaltje zich zowel boos als verdrietig kan voelen. Dat kun je in een verhaaltje uit elkaar trekken. In het dagelijks leven is het dat al heel moeilijk voor een kind om uit te drukken. Maar als je dat uitlegt via het verhaal, dan snappen ze dat → afstand tot verhaal, zorgt voor inzicht in gevoelens. - Soms is het veel te bedreigend om over een verhaal te praten, maar net zo vaak ook niet. Je kunt een bepaalde magie doorbreken en dat vind ik jammer. Voor kinderen zijn die zaken gewoon vanzelfsprekend → distantie zorgt voor veiligheid, het doorbreken van de distantie doorbreekt de manier en doorbreekt de binding met het verhaal. - Op het moment dat er in een verhaaltje een oplossing zit verborgen, dan is het eigenlijk heel ingrijpend, want dat gaat precies over datgene waar zij nooit woorden aan kan geven en als je er meteen woorden aan geeft, kan dat ervoor zorgen dat het alweer te veel is. Het is een beetje een verstopt iets he → afstand, veiligheid. - Soms zijn dingen te verschrikkelijk om te vertellen. Als je dat zo kan inbedden in een verhaal zodat het voor het kind acceptabel is om te delen, dan lukt het opeens wel → afstand, veiligheid. - Het heeft met afstand te maken, waarom symbolen en verhalen zo krachtig werken. Als je een sprookje kunt vertellen, over iets anders, dan is dat net de afstand die je nodig hebt om je eigen verhaal er wel uit te krijgen → verhalen om gevoelswereld van het kind te bereiken en te kunnen uiten. - Symbolen komen minder hard over. Je kunt zeggen "mijn vader of moeder neemt me mijn levensgeluk af". Een kind kan dat niet verwoorden. Als je het kunt vertalen in iets anders, waarvan je eigenlijk weet dat het gewoon hetzelfde is, dan werkt het toch beter → afstand, werkt verzachtend en werkt beter.
R7	- Het werken met verhalen werkt, omdat dingen duidelijker worden door te vertellen (over anderen) en omdat kinderen de kans krijgen om zich te uiten zonder dat dit direct over henzelf gaat → indirect, inzicht. - Kinderen kunnen zich wel goed verplaatsen in anderen, maar niet in hoe ze zichzelf voelen. Een kaarsje dat uit gaat en het niet meer doet staat symbool voor papa die uit ging en het niet meer doet. Over het kaarsje kunnen ze wel iets zeggen, over papa misschien niet omdat dit te veel pijn doet of te veel loyaliteit oproept → symbool in veilig, distantie.

Expressie

R1	1. Heel vaak gebeurt bij jongere kinderen, dat wanneer ik met ouders aan het praten ben tijdens een intake, de kinderen op het bord gaan tekenen en schrijven. Vanzelf. En daar komt soms van alles uit. Het hele verhaal verteld het kind dat in de tekening → non-verbale handeling/uitdrukking door kind. 2. Al die ambivalente gevoelens ten opzichte van de overleden vader en de nieuwe stiefvader kwamen tot uiting in dat doosje. En dat kind kon het niet zo in woorden vertellen, maar ze liet het zien, dat zegt echt alles → expressie d.m.v. non-verbale handeling, symbolische uitdrukking waar gevoel in ligt. 3. De taal in woorden is een hulpmiddel maar we hebben meer talen. We hebben ook de taal van de beelden en de taal van de aanraking. Eerst leert een kind beelden herkennen en later in de ontwikkeling worden hier betekenissen aan gekoppeld. De taal van de aanraking en de beelden vergeten we, terwijl we ze constant gebruiken. We zijn onbewust constant met beelden en aanraking bezig → expressie d.m.v. beelden, onbewust altijd mee bezig. 4. Hij wilde met de dieren spelen. Alle dieren werden in de ambulance geduwd en naar het ziekenhuis gebracht, beter gemaakt door de dokter en weer naar huis gebracht. Hij had me het verhaal niet verteld, hij had ook niet gezegd van, ik ga nu spelen. Nee, dat kind doet gewoon → non-verbale handeling/uitdrukking door kind d.m.v. spel. 5. Het is belangrijk om te zien waar het kind zit, wat hij kan en wat hij snapt. Wat zijn taal is, en zijn manier van uitdrukken, waar krijg ik contact. En daar voeg ik in. Leeftijd speelt een grote rol. Maar ik sta vaak verbaasd van wat kinderen niet perse vertellen maar wat ze laten zien in spel, in beeld → ontwikkelingsniveau van belang bij de manier van benaderen van het kind, aanpassen aan niveau.
R2	1. Het werken met verhalen is een methode om het kind aan te spreken op hun eigen fantasiebeleving. Ik laat kinderen bedenken, wat past nu bij dit verhaal. Als kinderen fantasiespel doen, merk ik dat hun eigen levensverhaal vaak wordt neergezet d.m.v. poppetjes of dieren. Kinderen doen dat regelmatig uit zichzelf → non-verbale handeling/uitdrukking door kind d.m.v. spel. 2. Ik denk dat een kind heel duidelijk fantasie verhalen in zijn hoofd heeft, en zo gauw hij de middelen aangereikt krijgt, daar alles in neerzet. Je moet faciliteren in de materialen en in de vorm → middelen (verhalen/beelden/symbolen) kunnen een appel doen op de expressie van het kind. 3. Als een kind de woorden niet kan vinden, dan probeer ik het in materialen aan te bieden. Dat lucht heel erg op. Kinderen kunnen hun gevoel kwijt → non-verbale handeling/uitdrukking door kind. 4. Bij jongere kinderen speelt fantasie duidelijk een rol, waarbij je dus op symboliek kunt inspelen. Bij wat oudere kinderen, raakt de fantasie meer naar de achtergrond, maar waarbij je juist wel met die symbolen krachtig aan de slag kunt gaan. Ik laat de fantasie bij kinderen van 6 – 8 jaar vaker aan de oppervlakte komen, dan wanneer ik werk met kinderen van 11 – 12 jaar → inzet van symbolen aanpassen aan kind.
R3	1. Het is belangrijk dat het tastbaar wordt. Ik leg kleine kinderen uit dat als je het op papier zet, het uit je hoofd gaat. Je vergeet het nooit, maar het wordt wel steeds makkelijker om eraan te denken → uiting geven aan gevoelens, uit jezelf plaatsen en er van een afstandje naar kijken. 2. In het poppenhuis gebeurt het heel vaak, dat kinderen verhalen naspelen die te maken hebben met wat ze zelf hebben meegemaakt. 3. Kinderen spelen gewoon. Dat is echt iets van kinderen. Wat ze meegemaakt hebben, moet er toch op de een of andere manier uit. Als je samen met een kind aan de slag gaat, komt het er toch wel uit. Je stelt vragen, dus je kunt een beetje sturen. Maar het blijft wel van het kind. Soms is dat niet eens nodig. Dan speelt het kind gewoon zelf een verhaal. 4. Bij jongere kinderen is het vooral spelen, bijvoorbeeld met de handpoppen of het poppenhuis. In die zin is dat symbolisch omdat je ze een verhaaltje laat bedenken over verdriet. Dan kun je wel vragen op welke momenten ben jij verdrietig en waar wordt jij verdrietig van. Met oudere kinderen ga je toch meer richting de beelden. Je merkt dat de kleinere vaak zelf dingen tekenen of laten zien die niet echt kunnen of waar wij een heel ander beeld bij hebben. Bij de oudere is dat wat meer concreet en wat meer gebaseerd op de werkelijkheid → verhalen aanpassen, aan de ontwikkelingsleeftijd van het kind.
R4	1. Ik werk veel met playmobile, dus daar laat ik het verhaal mee uitspelen. Soms ook heel letterlijk. Dan vraag ik een kind, laat me eens zien hoe dat dier zich voelt → expressie door non-verbale handeling in spel. 2. Voor kinderen is het heel moeilijk om eigen gevoelens te benoemen. Ze hebben er de woorden niet voor. Je moet ze die woorden geven → expressie door middel van symbolen en verhalen. 3. Symbolen en verhalen zijn beiden de taal van het kind. Dat is de manier waarop je een kind kunt bereiken. Beiden proberen op gevoelsniveau iets te bereiken. 4. Een jonger kind zit veel meer in de fantasie en bij een wat ouder kind wordt al veel meer gerationaliseerd. Het verhaal past zich aan. Als het kind het verhaal maakt, past het zich aan, aan wat het kind aan kan en wat het kind neer kan zetten en kan voelen → verhalen passen zich aan, aan ontwikkelingsleeftijd van het kind.
R5	1. Hij vond het heel moeilijk om te verwoorden en hij heeft wel tekeningen gemaakt. Hij kon heel gedetailleerd in de tekeningen uitleggen wat er was gebeurd. Aan de hand van de tekeningen kon hij wel weer heel veel vertellen → non-verbale handeling/uiting door kind. 2. Je moet rekening houden met de leeftijd van het kind. Kinderen die wat ouder zijn kunnen vaak al wat rationeler over dingen denken. Als de intelligentie lager is, dan werk ik meer spelmatig → werkvorm aanpassen aan de ontwikkelingsleeftijd van het kind. 3. Ze hebben een tekening gemaakt en daarna hebben kind en moeder die samen verbrand. Toen zagen we later dat hij toen in de zandbak ook echt mensen ging begraven, in plaats van auto's. Toen was het ook echt geland. Dit was een jongentje met beperkte intelligentie en PDD-NOS, dus je merkt dat je met symboliek heel ver kunt komen → symbolische handeling om meer betekenis te creëren en te verwerken.
R6	1. Als een kind over rouw vertelt, kan die het niet uitdrukken. Hij kan zeggen ja dat vind ik erg, maar dat dekt in geen enkel geval de lading. Ik denk dat symboliek en verhaaltjes een andere laag van beleving en van emoties aanraken en dat kinderen zich daarin gehoord voelen vooral → kinderen kunnen zich wel uitdrukken door middel

	van symbolen en verhalen, raken een andere laag van beleving en gevoel aan en voelen zich daarin gehoord. 2. Als je een kind zou vragen, denk je dat je verlegen bent omdat je altijd wegloopt als iets eng wordt, zou hij niet zeggen, ja dat is zo. Maar als hij gaat spelen, dan kun je het gewoon zien → expressie door kind binnen spel. 3. Gedichten, beelden, symbolen, kunnen allemaal dingen vertellen die je in het echte leven in een gesprek totaal niet onder woorden kunt brengen → kracht van verhaal/beeld/symbool. 4. Ik denk dat het werken met verhalen en symbolen dieper inslaat, bij kinderen die emotioneel belast zijn met iets wat ze niet kunnen uiten in taal en in een gesprek. Ik denk dat het dan het meeste effect heeft. Kinderen die veel hebben meegemaakt, die hun hele verhaal in hun lijf hebben zitten maar dat nog niet helemaal eruit hebben gekregen en dat dit andere vormen zoals boosheid en agressie en conflicten oproept. Er zit een dieper iets onder, een onverteld verhaal, een onverteld verlies, een onverteld verdriet. Dan heeft het 't meeste zin → symbolen en verhalen werken het beste wanneer kinderen zich niet kunnen uiten in woorden en een onderliggend verdriet de oorzaak is van gedragsproblemen.
R7	1. Kinderen kunnen goed praten en weten vaak niet hoe ze zich voelen. Door verbeeldend bezig te zijn komen ze bij dieper liggende gevoelens → expressie door verbeeldend bezig te zijn, connectie met gevoelens. 2. Door verhalen krijgen kinderen helderheid en de gelegenheid om zich te uiten → verhaal als middel om zich te uiten.

Persoonlijke connectie met het verhaal en/of het symbool

R1	1. Kinderen vinden het fijn om een symbool (bijvoorbeeld een steen) te bewaren. Dat koesteren ze en het steunt. Het kind krijgt het gevoel dat hij ook belangrijk is en iets heeft gemaakt voor de overledene. Dat vergeet 'ie z'n hele leven niet → effect, symbool krijgt betekenis. 2. Stop een speciaal moment in de klei, dan komt er vaak van alles uit. Daar zit heel veel in (n.a.v. beeldende werkvorm met klei) → betekenis, projectie. 3. Een voorwerp kan een symbool zijn. Het object legt een verbinding tussen de overledene en het kind → personificatie, object krijgt betekenis en legt een link naar de overleden persoon. 4. Het kind moet mij vertellen wat het beleefd. Het gaat om het verhaal van het kind. Duiding mag ik niet geven. Ik vraag altijd. Ik probeer het niet te benoemen. Dus ik laat het kind vertellen en probeer heel neutraal vragen te stellen → afstemmen op belevingswereld van het kind en diens relatie met product (verhaal/beeld/symbool). 5. Bij sommige kinderen werkt het dieper door en sommige kinderen gaan een heel verhaal vertellen of komen bij allerlei emoties → effect van binding met product in de vorm van een verhaal/beeld/symbool.
R2	1. Kinderen kunnen verbanden leggen tussen het verhaal en kunnen dingen van zichzelf daarin projecteren. Een kind kan zeker die relatie leggen. Dit is afhankelijk van de leeftijd van het kind. Soms kan een kind een verhaal nog niet bevatten, dan is het nog te ingewikkeld. Een kind heeft de achterliggende gedachte niet altijd meteen in de gaten. Toch is het kind er op onbewust niveau mee bezig en neemt hij het mee naar huis. Dit hoor je terug van de ouder → linken leggen tussen zelf en het verhaal, afhankelijk van ontwikkelingsleeftijd van kind. 2. In sommige situaties kan het kind wel meteen de link leggen met het verhaal. Dat kan heel steunend zijn → effect, steun door binding. 3. Ik haak in op wat het kind getekend heeft, dan komen de verhalen wel → afstemmen op belevingswereld van het kind en diens relatie met product (verhaal/beeld/symbool). 4. Een meisje vond het heel fijn om een kussen te maken, met twee kanten. Het was een boos/fijn kussen geworden. Dat heeft ze thuis meteen geïntegreerd. Dat kussen ging overal mee naartoe. Het symbool kussen werd meteen goed ingezet. Een ander jongentje legde het kussen op de plek waar papa altijd zat (n.a.v. beeldende werkvorm met het maken van een symbolisch kussen) → binding met symbool, projectie van gevoelens, personificatie met overleden dierbare.
R3	1. Je merkt hoe fijn kinderen het vinden om de kaars maar weer aan te halen, dat pap of mam die dood is, erbij hoort. En letterlijk een plaatsje in de ruimte krijgt → binding met symbool, binding met overledene, personificatie. 2. Je ziet dat ze er vaak naar kijken, dat ze er vaak over vertellen, dat ze het aan anderen laten zien, dat ze het bewaren (n.a.v. de werkstukken) → effecten van binding met product. 3. Ik vind het belangrijk dat het kind een koppeling kan maken en dat ze het snappen. Dat werkt. Het is belangrijk dat dingen duidelijk zijn voor kinderen. Je moet altijd een terugkoppeling maken en het concreet houden. Zo kan het kind er ook in andere situaties gebruik van maken. Ik denk dat dit veel beter werkt, dan dat je alles in het onbewuste laat. Ik duid echter nooit, je moet het altijd bij het kind laten → terugkoppeling naar kind zodat binding en integratie kunnen ontstaan.
R4	1. Ik kijk naar het niveau van het kind. Is het van waarde dat het verhaal blijft bestaan omdat het verhaal heel belangrijk is omdat ze het op onbewust niveau wel weten, het heeft geen meerwaarde om het te benoemen. Of zet ik mijn middel in en ga ik de linken met elkaar leggen → linken leggen afhankelijk van het niveau van het kind en de meerwaarde van het leggen van linken als interventie. 2. Ik ga niet optuigen van nou, dit is de betekenis. Ik denk ook niet dat dat kan. Het heeft ook helemaal geen zin. Als een kind de betekenis niet ziet, dan is hij er nog niet aan toe. Dan is dit misschien niet het goede verhaal, dan komt er misschien nog wel een ander verhaal → binding met verhaal, afstemmen op kind, wat het kind aankan. 3. Het meegeven van een gebundeld boekje, werkt als een soort houvast, je kunt er steun uit krijgen → effect, verhaal krijgt betekenis. 4. Je merkt dat kinderen in de materialen projecteren. Bijvoorbeeld dat ze een dier nemen als zijnde een persoon, bijvoorbeeld hun moeder of vader die overleden is. Dat ze daar hun dingen op projecteren, gesprekken mee houden → projectie, binding met het materiaal. 5. Ik laat heel veel vanuit de kinderen zelf komen. Je merkt dat bij de jongere kinderen daar meer symbolen inzitten als bij de oudere → manier van expressie, beeld en symboolgebruik afhankelijk van ontwikkelingsleeftijd van kind.
R5	1. Wat ik vaak doe is vanuit de bak een stukje eruit pakken en dat dan samen gaan spelen. Zodat je dingen aan den

	<i>lijve kunt ervaren en het iets dichterbij kunt laten komen op het moment dat een kind daar aan toe is (n.a.v. methode Sandplay, werken met zand en materialen) → aanpassen aan kind, binding en betrokkenheid vergroten.</i> 2. <i>Je komt ook heel vaak tegen dat je ziet dat het verhaal wat ze neerzetten zo veel meer is dan het verhaal wat er staat → betekenis, binding van kind met product.</i>
R6	1. <i>Je merkt dat het werken met verhalen en symbolen aansluit bij de belevingswereld van kinderen → aansluiting, binding.</i> 2. <i>Wat je heel goed kunt zien, en kinderen liegen daar nooit over. Als zij een verhaal heel stom vinden, dan reageren ze er niet op → als er geen binding is, dan is er ook geen reactie.</i> 3. <i>In herhaling zit ook boodschap → effect bij kind, het willen herhalen van spelelementen of elementen uit het verhaal: binding.</i> 4. <i>Ik zeg eigenlijk nooit wat over het verhaal, ik analyseer het verhaal niet. Als het echt goed is, dan komt het verhaal wel aan en hoeft je er niks meer over te zeggen → Als de binding bestaat, is het analyseren van een verhaal niet nodig.</i> 5. <i>Als je de goede snaar raakt in een verhaal, dan komt het zo dichtbij. Kinderen doen dat vrij makkelijk. Wat is het nu dan aan mij om daar wat over te zeggen. Laat ze er zelf maar iets over vertellen als ze dat zouden willen. Het is anders als ik merk dat ze er niet uitkomen of het niet snappen. Maar als je eenmaal de connectie hebt met het verhaal en wat de kinderen daarbij ervaren, als dat klopt, dan zeg ik er niks over. Als je merkt dat het niet klopt, dan vraag ik er wel wat over → afstemmen op kind, binding met verhaal, anders doorvragen om meer binding te krijgen en het te snappen.</i> 6. <i>Je kunt wel iets vertellen, maar dat heeft totaal geen waarde, je voelt het niet. Als je het opschrijft, beelden en symbolen gebruikt, beschrijvingen maakt, dan wordt het al een verhaaltje. En dan vind ik het veel meer de diepgang raken → symbolen, beelden en verhalen raken meer de diepgang, hebben meer betekenis en er is meer binding met het gevoel.</i> 7. <i>Je kunt een verhaaltje schrijven, waarin je het kind identificeert met iets en dat het dan ook overkomt, want dat is natuurlijk wel de bedoeling → binding met verhaal is belangrijk.</i>
R7	1. <i>Door verbeeldend bezig te zijn, komen kinderen bij dieper liggende gevoelens → binding ontstaat door verbeeldend bezig te zijn.</i> 2. <i>Ik benoem niet, soms wel. Laat het kind zelf maar voelen en ervaren. Dat werkt vaak beter dan dat ik het ga benoemen en analyseren → opzoeken van analogieën en connecties werkt vaak niet, afstemmen op het kind.</i>